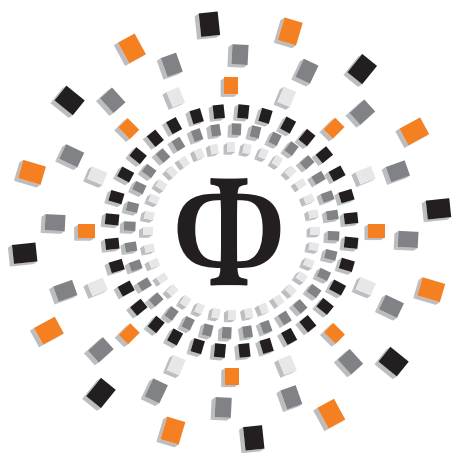

FORUM
science journal

Универзитет у Крагујевцу

ISSN (Online) 2683-5983 2019 1 (1-2)

За издавача

Ректор, др Ненад Филиповић

Ко-уредници часописа:

др Славко Ђорђевић, ванредни професор,
Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
др Марко Славковић, доцент, Економски
факултет Универзитета у Крагујевцу

FORUM
science journal

2019 1 (1-2)

Редакција:

- др Нада Тодоровић, редовни професор, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
- др Нина Планојевић, редовни професор, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
- др Јасмина Лабудовић Станковић, ванредни професор, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
- др Срђан Владетић, ванредни професор, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
- др Бојан Урдаревић, ванредни професор, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
- др Зоран Калинић, ванредни професор, Економски факултет Универзитета у Крагујевцу
- др Слађана Савовић, доцент, Економски факултет Универзитета у Крагујевцу
- др Милан Костић, ванредни професор, Економски факултет Универзитета у Крагујевцу
- др Срђан Фуртула, ванредни професор, Економски факултет Универзитета у Крагујевцу
- др Мирјана Тодоровић, ванредни професор, Економски факултет Универзитета у Крагујевцу
- др Марија Мандарић, ванредни професор, Факултет за хотелијерство и туризам Универзитета у Крагујевцу
- др Ана Алексић Мирић, ванредни професор, Економски факултет Универзитета у Београду
- др Биљана Ђорђевић, редовни професор, Економски факултет Универзитета у Нишу
- др Агнеш Славић, ванредни професор, Економски факултет Универзитета у Новом Саду
- др Сања Марјановић, доцент, Правни факултет Универзитета у Нишу
- др Марија Караникић Мирић, ванредни професор, Правни факултет Универзитета у Београду
- др Наташа Петровић Томић, ванредни професор, Правни факултет Универзитета у Београду

- др Давор Бабић, редовни професор, Правни факултет Универзитета у Загребу
- др Златан Мешкић, ванредни професор, Правни факултет Универзитета у Зеници
- др Зоран Васиљевић, доцент, Правни факултет Универзитета у Бањој Луци
- др Марсин Саламанга (Marcin Salamaga), ванредни професор, Департман за статистику, Економски Универзитет у Кракову (Пољска)
- др Симона Стернад Забуковшек (Simona Sternad Zabukovšek), доцент, Факултет за економију и бинис, Универзитет у Марибору (Словенија)
- др Андреас Келер (Andreas Köhler), судија Земаљског суда у Штутгарту (Немачка)

Издавачки савет:

- др Владимир Ранковић, редовни професор, Економски факултет Универзитета у Крагујевцу
- др Петар Веселиновић, редовни професор, Економски факултет Универзитета у Крагујевцу
- др Драган Вујисић, редовни професор, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
- др Снежана Соковић, редовни професор, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
- др Денис Соломон (Dennis Solomon), редовни професор, Правни факултет Универзитета у Пасау (Немачка)
- Francisco J. Liébana Cabanillas, директор Департмана за макретиинг и тржиште, Факултет за економију и бизнис Универзитета Гранада (Шпанија)

Секретари Редакционог одбора

- Јована Брашић, мастер права, асистент, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
- Маријана Симић, мастер економиста, демонстратор, Економски факултет Универзитета у Крагујевцу

Контакт:

Универзитет у Крагујевцу, Јована Цвијића бб,
34000 Крагујевац, Србија
Телефон: +381 (0)34 370-191, 370-270
Е-пошта: unikjg@kg.ac.rs

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ДВА ПУТА ГОДИШЊЕ

UDC 3 ISSN (Online) 2683-5983

FORUM
science journal

2019 1 (1-2)

САДРЖАЈ

Годиште 1 Свеска 1-2

Јануар - Децембар 2019.

УВОДНИК

Славко Ђорђевић, Марко Славковић 1-2

Статус наставника на факултету – нека спорна питања

Радоје Брковић, Мирјана Поповић 3-23

Регионализација као мера развоја руралних подручја Републике Србије

Милош Димитријевић, Никола Макојевић 25-43

Спремност пројектног менаџмента за Индустрију 4.0: мапирање критичних фактора успеха

Марко Славковић, Маријана Симић 45-65

Специфичности савремене социјалне структуре са посебним акцентом на земље БРИКС-а у глобалној економији

Ненад Дугалић 67-85

Казне у Француском кривичном законiku од 1810. године

Милица Маринковић 87-107

Сазнање и примена страног права у међународном приватном праву Републике Србије

Сања Станковић 109-132

The use of memory english learning strategies of the students at the Faculty of Economics in Kragujevac

Marijana D. Matić 133-152

Specificity, definiteness, and l2 article production in the l1 serbian /l2 english linguistic environment

Марта Величковић 153-166

UDK: 050.432:3

УВОДНИК

Након дуготрајног и изазовног периода припрема и спровођења потребних процедура за оснивање, часопис *ФОРУМ* у излази у јавност у форми двоброја за 2019. годину. Замишљен као интердисциплинаран и мултидисциплинаран часопис, оријентисан првенствено према друштвеним наукама, у свом првом издању садржи већи број тема из области права, економије, бизниса и филолошких наука, што овом издању даје посебну вредност.

Изазови који се свакодневно појављују у пословном окружењу отварају читав низ питања за науку у смислу њихове опсервације, стављања у контекст, димензионирања и утврђивања утицаја на остале релевантне елементе и чиниоце друштвеног живота. Радови публиковани у овом броју имају посебан осврт на праксу односно могућности коришћења добијених закључака у унапређењу праксе, било кроз креирање политика, доношење одлука или практично менаџерско деловање. На тај начин релевантност тема које су селектоване за прво издање даје посебан научно – стручни значај и подстрек ауторима за издања која следе да истрајавају на сагледавању апликативне димензије својих истраживања.

Захвалност за публикавање првог броја часописа *ФОРУМ* уредници, пре свега, изражавају руководством Универзитета у Крагујевцу, Економског факултета Универзитета у Крагујевцу и Правног факултета Универзитета у Крагујевцу због иницијативе и подршке у спровођењу свих формалних процедура за оснивање часописа. Посебну захвалност заслужују аутори, који су се одазвали позиву за публикавањем радова у новоформираном часопису, као и рецензенти који су својим сугестијама и саветима допринели да квалитет радова

буде на још већем нивоу. Публиковање првог издања часописа не би било могуће без квалитетне техничке и административне подршке због чега као уредници изражавамо захвалност свим појединцима који су на директан или индиректан начин помогли и допринели да садржај часописа дође до стручне јавности.

Уредници

Славко Ђорђевић

Марко Славковић

UDK: 378-057.73:349.2

СТАТУС НАСТАВНИКА НА ФАКУЛТЕТУ – НЕКА СПОРНА ПИТАЊА

Радоје Брковић, * Мирјана Поповић**

Радни однос, тачније, радно-правни положај наставника на факултету, другачији је у односу на остале области рада, имајући у виду специфичности наставно-научне делатности коју они обављају. Та специфичност огледа се као различитост у правима и дужностима, али и у посебним условима заснивања, трајања и престанка радног односа наставника на високошколским установама. Наведено значи и посебне прописе којима су регулисана најзначајнија питања која проистичу из обављања наставничког звања.

Предмет рада биће управо специфичности статуса наставника на факултету, прописи којима је тај статус дефинисан, а посебно поједина спорна питања која добијају на актуелности последњих неколико година: статус наставника на факултету, звање и радни однос, стабилност радног односа, отказ уговора о раду и продужење радног века.

Специфичност радног односа и статуса наставника на факултету не значи искључење примене најважнијих међународних стандарда у области рада, напротив. Међународни стандарди рада и у овој професији пружају заштиту основних права запослених, а нарочито оних, чини нам се, посебно угрожених последњих година у свим професијама као што су: забрана дискриминације, поштовање достојанства на раду, заштита права из радног односа. Ово су нека од питања на којима и даље треба радити.

Аутори ће анализирати сва напред наведена питања, приказати нека решења из упоредног права, али и дати предлоге за унапређење и превазилажење појединих спорних питања.

* Проф. др Радоје Брковић, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу

** Др Мирјана Поповић, Врховни касациони суд Србије

Кључне речи: статус наставника на факултету, звање и радни однос, стабилност радног односа, отказ уговора о раду и продужење радног века.

1. УВОД

Радни однос (Николић, 1997) наставника на факултету је специфичан (Брковић, 2000) како у односу на остале запослене на факултету, тако и у односу на општи режим радног односа.

Прописи којима се регулише статус наставника на факултетима (Закон о високом образовању, статuti универзитета (Костић, 1933), статuti факултета, правилници о раду факултета итд.) сконцентрисани су на поступак избора у звање и заснивање радног односа.¹ Када је у питању престанак радног односа, закон садржи одредбе о престанку радног односа (Тинтић, 1969) због пензионисања, а статuti одредбе о престанку радног односа због пензионисања и због неизбора у звање и губитак звања. Посебан колективни уговор за високо образовање (чије дејство није продужено, а нови колективни уговор није закључен) садржао је одредбе о престанку радног односа због тзв. технолошког вишка. Правилници о раду факултета садрже одредбе о одговорности запослених за повреде радних обавеза и радне дисциплине и мере које се због тога изричу (углавном преузете одредбе из Закона о раду).

Законом о високом образовању прописано је да се у погледу права, обавеза и одговорности запослених на високошколској установи примењује закон којим се уређује рад.² Колико су разлози за отказ из Закона о раду примењиви на категорију „наставници“, једно је од спорних питања на које ће овај рад покушати да да одговор.

Спорно је и питање губитка звања услед престанка радног односа због неизбора у звање. Да ли је овакво решење оправдано и може ли се поступак избора у звање раздвојити од поступка заснивања радног односа? Колико је стабилно запослење у високошколским установама и

¹ Приступљено 27. јуна 2019. године,
<http://www.jura.kg.ac.rs/index.php/sr/normativa-fakultet.htm>.

² Чл. 89, ст. 1 Закона о високом образовању, *Службени гласник РС*, бр. 88/2017, 27/2018.

постоји ли дискриминација између наставног особља, нека су од питања на које ће се овај рад осврнути.

Тренутно актуелно питање у нашој земљи у сфери рада - продужење радног века биће тема разматрања у односу на наставнике. У том смислу, питања која ће бити разматрана су да ли се у остваривању права наставника наилази на препреке и да ли у том случају постоји делотворна заштита?

2. ЗВАЊЕ И РАДНИ ОДНОС

У Србији, законом, статутом и општим актима факултета прописани су услови за избор у звање и заснивање радног односа. Ова два појма: „избор у звање и заснивање радног односа“ посматрају се као целина. Оно што изазива недоумице јесу одредбе статута високошколских установа по којима наставнику и сараднику који је у радном односу на универзитету односно факултету у његовом саставу, који не буде изабран у звање, престаје радни однос истеком периода на који је засновао радни однос. Неизбором наставник односно сарадник губи звање које је имао до момента неизбора односно престанка радног односа.

Ако се има у виду да је одређено лице приликом избора у одређено звање испуњавало све услове и то како оне прописане Минималним условима за избор у звање наставника које доноси Национални савет за високо образовање, тако и додатне (ако их има) прописане општим актима факултета, поставља се питање: Зашто неизбором долази до губитка звања?

У Хрватској поступак избора у звање не зависи од радног места већ се стиче на основу поступка који захтевом за избор покреће особа која сматра да испуњава услове за избор у одређено звање. Поступак може покренути и научна организација са којом особа има уговор о раду. Услови за избор у научна звања прописује Национално веће за науку,

високообразовање и технолошки развој.³ Поступак и рокови у поступку избора у научно звање детаљно су регулисани законом.⁴

Звање је трајно али се може одузети у следећим случајевима:⁵

- 1) ако се појаве чињенице и докази из којих произлази да у тренутку избора у званствено звање и приступник није испуњавао прописане услове за избор;
- 2) ако се утврди да званствени радови на темељу којих је званственик изабран у званствено звање представљају плагијат или да су истраживања на којима се темеље кривотворена те
- 3) у случајевима тешких повреда етичког кодекса.

Чини се да је тренутно законско решење Републике Србије неправично и да се једном стечено звање не би могло изгубити због неизбора у исто или више звање и због престанка радног односа, већ би могло бити одузето само из законом прописаних разлога.

3. СТАБИЛНОСТ РАДНОГ ОДНОСА

Према Закону о високом образовању једино редовни професори (Брковић, 2000) заснивају радни однос на неодређено време (Брковић, 2000). Ванредни професори и доценти заснивају радни однос на одређено време и имају реизбор на одређени временски период (најчешће 5 година). И овде се поставља питање оправданости оваквих законских решења и (не) дискриминације наставног особља. У расправама око овог питања преовлађује став да доцент и ванредни професор не могу засновати радни однос на неодређено време и да је образложење за овакво решење (не постоји образложење предлагача закона о направљеној разлици) стални развој ове две категорије (Тинтић, 1972). Уз такво образложење могло би се помислити да редовни професори нису у

³ Чл. 33 Закона о званственој дјелатности и високом образовању Републике Хрватске. *Народне новине*, бр. 123/03... 131/17.

⁴ Чл. 31, 35 и 36 Закона о званственој дјелатности и високом образовању Републике Хрватске.

⁵ Чл. 37 Закона о званственој дјелатности и високом образовању Републике Хрватске.

обавези да развијају своје квалитете до краја радног века који се само њима (не и ванредним професорима) може продужити.

Ако се има у виду да код наставника нема могућности прерастања радног односа на одређено време у радни однос на неодређено време, да се не може применити ни Директива 1999/70/ЕС о Оквирном споразуму о раду на одређено време који су склопили UNICE, CEEP и ETUC,⁶ и Оквирни споразум,⁷ поставља се као спорно питање колико је њихов радни однос стабилан?

Законодавна решења неких земаља уз услове везане за квалификацију (који се доказују објављеним радовима, монографијама, чланцима, сарадњи на пројектима, вештини подучавања), налажу раздобље током кога особа мора остати на одређеној каријерној степеници пре него што пређе на следећу. На пример, у Грчкој је предуслов за избор у звање ванредног професора најмање шест година искуства у звању доцента; најмање четири године у звању ванредног професора за избор у звање редовног.⁸ У Словачкој где се уговори са наставним особљем по правилу закључују на пет година, само професори и ванредни професори који у високом образовању раде најмање девет година и који склапају трећи уговор могу добити прилику да закључе уговор на дуже раздобље и то се може примењивати до навршених 70 година.⁹

⁶ Directive 1999/70/EC concerning the Framework agreement on fixed - term work concluded by UNICE, CEEP and ETUC, Official Journal of the European Communities, 28.6.1999., L 175, p 43-48, Retrieved, from 27. july 2019.

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31999L0070&from=EN>

⁷ Framework agreement on fixed - term work concluded by UNICE, CEEP and ETUC, <https://www.eurocadres.eu/archives/ARCHIVES/doc/1240-EN.pdf>, Retrieved, from 24. july 2019.

⁸ Academic Staff (2017). *Modernisation on Higher Education in Europe*, pp. 40, Retrieved, from 24. july 2019. https://eacea.ec.europa.eu/homepage_en.

⁹ Academic Staff (2017). *Modernisation on Higher Education in Europe*, pp. 62, Retrieved, from Retrieved, from 24. july 2019. https://eacea.ec.europa.eu/homepage_en.

У Хрватској се са особама изабраним у звања склапа уговор о раду на неодређено време са обавезом провођења реизбора или избора на више радно место.¹⁰

Важећим Законом о високом образовању Србије уређен је само избор у исто или више звање. Закон не садржи правила о томе колико је пута обавезан реизбор (Петровић и Палачковић, 1998) пре преласка у више или трајно звање. Да ли то значи да неко може остати доцент или ванредни професор “доживотно” у истом звању и колико такво решење мотивише наставнике за рад, питања су и за законодавца.

4. ОПРАВДАНИ РАЗЛОЗИ ЗА ОТКАЗ НАСТАВНИКУ

Полазна тачка при одређивању ваљаних разлога (Ковачевић, 2016) за отказ је Конвенција МОР-а број 158 о престанку радног односа на иницијативу послодавца и Препорука МОР-а број 166 уз ову Конвенцију. Ваљани разлози за престанак радног односа по Конвенцији су везани за способност радника, понашање радника и за оперативне потребе предузећа, установе или службе.¹¹

¹⁰ Реизбор особе на радним местима осим редовитог професора у трајном звању врши се на начин да стручно повјеренство високог училишта подноси стручном већу у коме је приступник запослен извешће о раду запосленика сваких пет година сагласно општим актима високог училишта. Стручно повјеренство састоји се од три члана који морају бити у истом или вишем звању, одговарајућем радном месту с’обзиром на оно за које се тражи реизбор. Облик извешћа, те минималне увјете радних обавеза о којима се подноси извештај за звање прописује Национално веће. Ако стручно веће не прихвати извештај о раду, односно прихвати негативан извештај о раду, након две године од дана доношења наведене одлуке понавља се поступак реизбора. Ако стручно веће не прихвати извештај запосленика челник високог училишта покреће поступак редовитог отказа уговора о раду (отказ увјетован скривљеним понашањем радника). Обавеза подношења извештаја престаје након што запосленик буде изабран на наставно радно место редовитог професора у трајном звању (Чл. 102 Закона о знанственој дјелатности и високом образовању Републике Хрватске).

¹¹ Чл. 4 Конвенције Међународне организације рада бр. 158 о престанку радног односа на иницијативу послодавца. *Службени лист СФРЈ – Међународни уговори*, бр. 4/84 и 7/91.

Законом о раду прописано је да се отказ може дати само из оправданих разлога, па тако послодавац може запосленом да откаже уговор о раду ако за то постоји оправдани разлог који се односи на радну способност запосленог и његово понашање; запосленом који учини повреду радне обавезе; запосленом који не поштује радну дисциплину и ако за то постоји оправдан разлог који се односи на потребе послодавца.¹²

Наведене разлоге законодавац је разрадио покушавајући да на тај начин ближе дефинише понашање које води отказу. Тако је код отказног разлога који се односи на радну способност запосленог и његово понашање прописано да послодавац може отказати уговор о раду ако запослени:

- не остварује резултате рада или нема потребна знања и способности за обављање послова на којима ради;
- ако је правоснажно осуђен за кривично дело на раду или у вези са радом;
- ако се не врати на рад код послодавца у року од 15 дана од дана истека рока мировања радног односа, односно неплаћеног одсуства¹³.

Код отказног разлога “повреда радних обавеза” законодавац се определио за њихово набрајање па тако повредом радне обавезе сматра¹⁴:

- несавесно или немарно извршавање радне обавезе;
- злоупотреба положаја или прекорачење овлашћења;
- нецелиходно и неодговорно коришћење средства рада;
- некоришћење или ненаменско коришћење обезбеђених средстава или опреме за личну заштиту на раду.

Листа повреда није исцрпљена јер је прописано да се повреда радне обавезе може учинити и на други начин прописан општим актом послодавца или уговором о раду.¹⁵

Непоштовањем радне дисциплине сматра се:¹⁶

¹² Чл. 179 Закона о раду. *Службени гласник РС*, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017.

¹³ Чл. 179, ст.1 Закона о раду.

¹⁴ Чл. 179, ст. 2 Закона о раду.

¹⁵ Чл. 179, ст. 2, тач. 5 Закона о раду.

- неоправдано одбијање обављања послова и извршавања налога послодавца у складу са законом;
- недостављање потврде о привременој спречености за рад;
- злоупотреба права на одсуство због привремене спречености за рад;
- долазак на рад под дејством алкохола или других опојних средстава, односно употреба алкохола или других опојних средстава у току радног времена које има или може да има утицај на обављање послова;
- давање нетачних података који су били одлучујући за заснивање радног односа;
- одбијање запосленог који ради на пословима са повећаним ризиком, на којима је као посебан услов за рад утврђена посебна здравствена способност, да буде подвргнут оцени здравствене способности;
- непоштовање радне дисциплине прописане актом послодавца, односно понашање које је такво да не може да настави рад код послодавца.

Иако се законодавац потрудио да дефинише све повреде које образују отказни разлог чини се да то није могуће. Због тога је и остављена могућност да послодавац као и до сада општим актом детаљније (примера ради) предвиди најтипичније повреде.

Према међународним стандардима и домаћој судској пракси, отказ се може дати само из оправданог разлога. Не постоји дефиниција „оправданог разлога“ за отказ (ни у нашем, ни у упоредном законодавству). То је фактичко питање које се утврђује у сваком конкретном случају. Углавном је то изузетно тешка повреда која чини немогућим наставак радног односа код послодавца. Али, исто тако оправдан разлог може представљати и понављање неких „лакших“ повреда (и ово представља понашање које је такво да се не може наставити рад код послодавца). Иако Закон о раду изричито не врши градацију на теже и лакше повреде радних обавеза, он их кроз систем санкција ипак прећутно признаје јер предвиђа могућност више санкција осим престанка радног односа (опомену, новчано кажњавање, удаљење са рада). „Степеновање“ повреда радних обавеза, односно „процењивање да ли је учињена повреда такве тежине да оправдава отказ врши суд“ (Rivero & Savatier, 1987).

¹⁶ Чл. 179, ст. 3 Закона о раду.

Повреде радних обавеза и радне дисциплине запослених (којима се сматрају и наставници) прописане су правилницима о раду факултета. Факултет као послодавац је „упао“ у замку пренормираности – превише или сувише детаљног предвиђања и прописивања понашања које представља разлог за отказ. Тако је на пример Правилником о раду Правног факултета у Београду прописано чак 55 отказних разлога.

Из разматраних правилника о раду би се могло закључити да се отказ наставнику може, између осталог, дати и због стриктног непоштовања радног времена. Али, у настави је кључан квалитет и поштовање радног времена (распоред часова) у раду са студентима (поштовање туђег времена). Наставник се може припремати не само у свом кабинету већ и код куће (он није чиновник) па у процени разлога треба бити флексибилан и акценат стављати на стручност, квалитет наставе, мишљење студената, а не на пуко поштовање радног времена.

Да би повреда учињена од стране наставника била такве тежине да оправдава отказ, она би морала бити везана за понашање наставника у струци и то понашање у извршавању својих обавеза као наставника, и понашање у односу према студентима и колегама. Због специфичности професуре и рада факултета као аутономне установе (Матић, 2018), чини се примереним прилагођавање отказних разлога струци и начину рада наставника (непримерено је, чини се, дати отказ наставнику на пример због недоласка на рад). Евентуалним прописивањем нових, додатних разлога за отказ наставном особљу, не умањује се значај других отказних разлога (постојећих).

У дефинисању отказних разлога сматрамо да је меродавна Препорука УНЕСКО-а о статусу наставног особља високошколских установа (1997) (Петровић, 2009) према којој отказ као дисциплинска мера може бити дат само из правичних и довољних разлога у вези са професионалним понашањем. У Препоруци су дати примери таквог понашања :

- упорно занемаривање дужности;
- некомпетентност;
- фалсификовање резултата истраживања;
- озбиљне финансијске нерегуларности;
- сексуално и друго недолично понашање према студентима, колегама или другим члановима академске заједнице или озбиљне претње таквим понашањем;

- корупција за време едукације попут фалсификовања оцена, диплома у замену за новац, секс или друге услуге;
- захтевање сексуалних, финансијских и других материјалних услуга од подређеног запосленог или колега у замену за наставак радног односа.¹⁷

Имајући у виду разлоге за отказ из Закона о раду, могло би се закључити да су разлози који се односе на радну способност запосленог (неостваривање резултата рада или немање потребних знања и способности за обављање послова на којима ради; и правоснажна осуда за кривично дело на раду или у вези са радом), применљиви и у случају наставника.

Разлози за отказ због повреде радне обавезе и дисциплине би могли бити прописани као један: понашање запосленог. Осим што би их требало спојити у један отказни разлог, потребно је ревидирати начин вршења повреде тако што ће оправдан (ваљан) разлог за отказ наставнику представљати: 1. понашање супротно правилима струке прописаних Кодексом професионалне етике (који има сваки факултет) и 2. понашање супротно прописаним правима и обавезама наставника из статута универзитета, уз остављање могућности факултетима да их својим општим актима ближе дефинишу. У пракси, спорно је и тумачење правних стандарда „способност“ и „смиао“ за наставни рад који су законом прописани као посебни услови за избор у звање наставника.

Правила која се односе на обавезу идентификовања понашања које представља отказни разлог (навођење времена, места и начина извршења), постојање узрочне везе између радње и последице, постојање одговорности запосленог (урачунљивост и кривица), остала би иста. Занимљива је и одредба члана 138 став 2 Закона за високото образование Републике Северне Македоније,¹⁸ према којој радни однос наставника и сарадника може престати и пре истека изборног периода под условима и по поступку утврђеног статутом високошколске установе ако се утврди да одређено лице дуже време не испуњава своје обавезе утврђене законом и

¹⁷ The UNESCO Recommendation concerning the Status of Higher Education Teaching Personnel (1997), Article 50.

¹⁸ Закон за високото образование. *Службен весник на Република Македонија*, бр. 35/2008...30/2016.

статутом високообразовне установе, или спречава односно омета друге колеге у остваривању њихових права и интереса.

Истичемо да Законом о високом образовању Републике Србије и пратећим општим актима треба адекватније регулисати клаузулу забране конкуренције (спречавање сукоба интереса на универзитету) јер се у пракси поставља питање може ли то бити оправдан разлог за отказ уговора о раду наставника (Радуловић, 2008).

5. ПРОДУЖЕЊЕ РАДНОГ ВЕКА

По Закону о високом образовању¹⁹, наставнику престаје радни однос на крају школске године у којој је навршио 65 година живота и најмање 15 година стажа осигурања. До продужења радног односа и по испуњењу ових услова може доћи уколико постоји потреба²⁰ за наставком рада, уз могућност додатних продужења, а најдуже до краја школске године у којој навршава 70 година живота. Ближе критеријуме за закључење уговора о раду након 65. године живота доноси Национални савет за високо образовање.²¹

Оваква одредба је и поред постојања ближих критеријума Националног савета, сувише уопштена. Није јасно шта се подразумева под појмом: „постојање потребе за наставком рада“.²² У општем режиму

¹⁹ Чл. 93 Закона о високом образовању. *Службени гласник РС*, бр. 88/2017, 27/2018 - др. закон и 73/2018.

²⁰ Пример добре праксе је да се актом (Статутом), високошколске установе регулише стандард “потреба”. Тако на пример прем члану 3. Одлуке о изменама и допунама Статута Универзитета у Крагујевцу од 07.05.2019.године прописано је “Потреба за наставком рада постоји ако је испуњен услов да у ужој научној области за коју је кандидат за продужење радног односа изабран на Факултету, са одласком наставника у пензију, угрожавају нормативи и стандард 9 утврђени правилима акредитације студијског програма односно Факултета2”. Преузето 14. јуна 2019. године, <http://www.kg.ac.rs/>

²¹ Чл. 93 Закона о високом образовању. *Службени гласник РС*, бр. 88/2017, 27/2018 - др. закон и 73/2018.

²² Према Ближим критеријумима за закључење уговора о раду наставника након 65. године, наставнику се може се продужити радни однос ако има најмање 20 година радног искуства у високом образовању и ако је након стицања звања редовног професора остварио резултате у научном раду, односно у

радних односа, оправданим продужењем би се сматрало продужење оном лицу које не може бити замењено другим лицем са истим квалификацијама у кратком року при чему би основни (главни) критеријуми за продужење били: потреба посла, знање и способност запосленог.

У случају високошколских установа није сасвим јасно када та потреба постоји нарочито што се крај радног односа везује за крај школске године. То значи да је једна генерација са одређеним наставником започела и завршила одређени предмет. Да ли се потребе посла односе само на рад са студентима или на укупно ангажовање једног наставника и да ли је за довршетак започетих послова неопходно продужење радног односа или се започети послови могу окончати по основу неких других уговора (професор у пензији задржава своје звање), питање је за катедру односно Наставно-научно веће факултета које представља орган који се изјашњава о предлогу наставника за продужење радног односа.

Факултети регулишу продужетак радног односа својим статутима и правилницима којима, поред прописаних услова од стране Националног савета, остављају могућност прописивања додатних услова.²³ Суштина је да се код доношења овакве одлуке цени околност недовољног броја наставника изабраних у звање за исту научну област за несметано одржавање наставе и оствареност значајних резултата у научном односно у уметничком стваралаштву наставника који је поднео предлог за продужење радног односа. Међутим, потребно је и да наставник који тражи продужење радног односа испуњава и услов у погледу остварених резултата у развоју наставно-научног подмладка на факултету, тако што је био ментор најмање једне докторске дисертације у истој научној области кандидату који је изабран у звање и засновао радни однос на Факултету у саставу Универзитета. Поједини статuti универзитета и факултета садрже наведену одредбу. Сматрамо да наведена одредба може да се различито

уметничком стваралаштву и у развоју научнонаставног подмлатка на факултету који су потребни за избор у звање редовног професора, у складу са општим актом универзитета донетим сагласно Минималним условима за избор у звање наставника који утврђује Национални савет за високо образовање чл. 2. Преузето 14. јуна 2019. године,

<http://nsvo.gov.rs/wp-content/uploads/2017/11/Bli%C5%BEi-kriterijumi-za-produ%C5%BEenje-radnog-odnosa-nakon-65.-godine.pdf>.

²³ Чл. 149, ст. 3, тач.1 Статута Универзитета у Крагујевцу од 03.04.2018.године.

тумачи приликом њене примене. Неопходно је код доношења одлуке о продужетку радног односа водити рачуна и о поштовању Устава Србије²⁴ чл. 60, ст. 4 (свако има право на поштовање достојанства своје личности на раду) и Програма достојанственог рада за Републику Србију, 2019-2022. год²⁵. Сматрамо да се испуњеност овог услова мора широко тумачити. Наиме, врло је важно да је наставник предузео све активности да због квалитета наставе, обезбеди, ако зато постоје законски (ограничавање запошљавања у јавном сектору) и финансијски услови, наставно-научни подмладак. Међутим, у погледу подуслова „да је био ментор најмање једне докторске дисертације“, то већ може бити супротно уставном праву на образовање. Наиме, сваки грађанин, укључујући и асистента факултета, има право да бира на ком ће факултету пријавити докторску дисертацију. Примери из упоредног права показују да је пожељно да асистент докторира на другом факултету, а не на факултету на којем је засновао радни однос. Ако асистент има право да бира ментора, подразумева се да има и право да пријаву докторске дисертације изврши по слободном избору. Добре су одредбе аката да ментор не треба да буде у комисији за оцену подобности пријављене теме као ни у комисији за оцену и одбрану докторске дисертације. Наставник који се ангажовао за пријем подмлатка испуњава и овај подуслов, када је реч о продужењу радног односа. Наставник треба да прати, подстиче подмладак да се стално усавршава и ангажује на наставно-истраживачком раду и на писању дисертације. У прилог ове наше тврдње истичемо и чињеницу да се докторске студије морају завршити у законом прописаном року, при чему наставник треба подмлатку да створи све услове у оквиру своје моћи за благовремено испуњење обавезе одбране дисертације у року, а мишљење да ли је наставник испунио ту обавезу треба да да надлежна катедра. Такође, истичемо да се испуњење овог подуслова може вредновати и кроз друге активности наставника (учешће у комисијама за избор подмлатка, активности са подмлатком: заједнички пројекат, писање скрипти, практикума...).

²⁴ Устав Србије. *Службени гласник РС*, бр. 98/2006.

²⁵ Преузето 14. јуна 2019. године,
<http://www.centaronline.org/userfiles/files/preuzimanje/ILO-DWCP-Serbia-Final-SRB.pdf,%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%2014.06.2019.>

Истичемо да се овај подуслов уз поштовање међународних стандарда рада мора прецизно тумачити како би се избегла дискриминација на раду, а поштовало достојанство рада. Питамо се да ли је допринос наставника који тражи продужетак радног односа и околност да је наставник био ментор студентима факултета на којем је у радном односу, а да су ти студенти запослени у другим институцијама како на универзитету тако и у јавном сектору? Зар то није допринос наставника афирмацији факултета и универзитета? То је такође уложени рад за менторство студената који нису запослени на факултету.

Каква је правна ситуација поводом учествовања наставника у комисијама за писање извештаја за избор асистената, доцената, итд. који су подмладак факултета и који су засновали радни однос на факултету? Поставља се питање како оценити допринос наставника за учешће у комисијама за избор асистената и наставника на другим факултетима у земљи и иностранству? Такође, поставља се и питање како ће се мерити све набројане активности наставника у погледу остварених резултата у развоју наставно-научног подмладка? Ситуација је у погледу испуњености услова за продужетак радног односа лакша на интегрисаном универзитету (Ђорђевић, 2019) у односу на друге врсте универзитета где је послодавац декан факултета. Сматрамо да коначну одлуку о продужетку радног односа доноси факултет, јер се том одлуком регулише радни однос, а не избор у одговарајуће звање. Ова пракса присутна је у упоредним системима високог образовања. Продужетак радног односа мора се посматрати као строго лимитиран изузетак, али уз јасне и прецизне услове (Бојић, 2019) што је итекако важно не само због међугенерациске солидарности, већ и због избегавања старосне дискриминације (Wood et al., 2010).

Пракса из упоредног права доста је либералнија када је реч о овом основу радног ангажовања, а пресуде Европског суда за људска права су добар путоказ како се наведена спорна питања статуса наставника на факултету могу регулисати код одређеног послодавца, али уз вођење рачуна о заради и висини старосне пензије.

У примени овог института посебан проблем представља и неодлучивање о поднетом предлогу од стране катедре и наставно-научног већа. У таквим ситуацијама наставник који је поднео захтев за продужење радног односа (а управа факултета „ћути“) нема делотворно правно средство на располагању.

Спорно питање је: да ли недоношење одлуке Сената на образложен предлог наставно-научног већа о продужетку радног односа (решење из чл. 151 став 5, 7 и 9 Статута Универзитета у Београду) представља „ћутање“ управе (управна ствар) или је то питање којим се решава радноправни статус наставника? Од одговора на ово питање зависи да ли ће се тужба поднети Управном или редовном суду. Посебно је спорно питање предмета тужбеног захтева у овим споровима јер суд (ни Управни ни редовни) не могу донети одлуку о продужењу радног односа јер је то аутономно право послодавца. Чини се по већинском судијском мишљењу да то није „управни спор“ већ спор из радног односа на који се примењују правила из Закона о раду. Преклузивни рок за тужбу у овим ситуацијама почео би да тече од дана када је протекло разумно време за одлучивање од стране надлежног тела јер се тада ћутање може уподобити одбијању захтева.

У случају одбијања предлога, ситуација је мало јаснија. Ако предлог за продужење радног односа буде одбијен од стране наставно научног већа и на основу те одлуке факултет донесе исту такву одлуку, подносилац предлога (професор) може поднети тужбу основном суду за поништај те одлуке.²⁶

Међутим, и када наставно-научно веће да позитивно мишљење, не мора се донети одлука о продужењу радног односа. Овакав став изражен је у одлуци Врховног касационог суда²⁷ која је донета за време важења претходног Закона о високом образовању. Према образложењу одлуке: "због употребе речи "може" а не "мора" у члану 78 Закона о високом образовању и одговарајућих одредаба статута установе високог образовања, у конкретном сличају, произлази да се на основу позитивног мишљења наставно-научног већа не мора донети одлука о продужењу радног односа.

Ни сада важећи закон није решио овај проблем, а ни статuti универзитета. Примера ради, Статут Универзитета у Београду у члану 151

²⁶ У предмету Врховног касационог суда Ус 6/2018 од 14.5.2018. којим је решаван сукоб надлежности између основног и управног суда поводом тужбе за поништај одлуке факултета којом није усвојен предлог одлуке наставно научног већа да се одређеном професору продужи радни однос, изражен је став да је у питању тужба из радног односа и да је за пресуђење спора стварно надлежан основни суд.

²⁷ Пресуда ВКС, Рев 2, 1185/2013 од 19.3.2014.

став 5 прописује да наставно-научно веће на основу образложене иницијативе одговарајуће катедре односно, одговарајуће комисије наставно-научног већа утврђује предлог одлуке о продужетку радног односа наставника, а ставом 7 прописано је да се ова одлука доставља Сенату. Ставом 9 прописано је да одлуку о продужетку радног односа доноси Сенат. Није прописан рок за доношење одлуке од стране Сената, па није јасно да ли је одлука наставно научног већа обавезујућа за Сенат или не.

Статус професора који је поднео предлог за продужење радног односа о коме се наставно научно веће не изјашњава или које доноси негативно мишљење је неизвесан. До коначне одлуке којом ће се веће „натерати“ да одлучи или пресуде којом се одлука већа или факултета о одбијању захтева поништава као незаконита, највероватније ће проћи време за које је тај радни однос могао бити продужен. Протеком времена губи се сваки смисао доношења нове одлуке која неће бити повољнија јер је у наведеном периоду највероватније ангажован нови (други) професор.

Због свега наведеног чини се да одредба о продужењу радног века формулисана на изложен начин може водити различитим злоупотребама па чак и дискриминацији између наставника којима је предлог за продужење радног односа усвојен и оних којима није. Зато се чини нужним ближе уређење критеријума за примену ове законске одредбе, одређивање рока у ком се о предлогу за продужење мора одлучити, прописивање правног лека против одлуке о неусвајању предлога али и правног лека у случају недоношења одлуке у одређеном року. Требало би да коначна одлука којом се предлог усваја или одбија буде обавезујућа.

Високо образовање у Србији треба да буде тако позитивно-правно регулисано како би се обезбедио успешан развој ове веома важне услужне делатности одређене државе (Матић, 2017).

6. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Када се сагледају промене на тржишту рада у области високог образовања (пораст/смањење броја студената, међународно умрежавање факултета, транспарентне процедуре запошљавања (јавни конкурси), мобилност наставног кадра, настојање факултета да обезбеди најквалитетнији кадар) чини се да је неопходна измена постојећих законодавних решења.

Пре свега, када је у питању заснивање радног односа, чини се неопходним раздвајање поступка избора у звање од поступка заснивања радног односа. Иако то може бити учињено и истовремено, чини се да је целисходније ова два поступка развојити. Ако се научници уписују у именик, онда ће факултети имати у виду кога од тих научника (у складу са њиховим звањем и забележеним успесима) желе на свом факултету. На тај начин остварила би се транспарентност постојећих научника, али и већа транспарентност приликом избора за одговарајуће радно место (избори се спроводе на основу јавног конкурса).

Звање које је једном стечено не би могло престати због неизбора. Законом би требало прописати услове под којима се то може догодити.

Због специфичности професије, на наставно особље се не могу у потпуности применити отказни разлози који су у примени на ненаставно особље, већ би требало да разлози за отказ буду везани за одговорност наставника, као професионалаца (због повреда радних и других обавеза из рада и у вези са радом, као и због нарушавања угледа факултета, кршења етичког кодекса и слично).

Чини се да је неопходно допунити Закон о високом образовању у делу који се односи на престанак радног односа наставника тако што ће се прописати оправдани разлози за отказ наставнику и то: 1. разлози које се односе на радну способност запосленог; 2. разлози које се односе на понашање запосленог.

Код разлога који се односе на радну способност запосленог *требало би прихватити*: 1. неостваривање резултата рада или немање потребних знања и способности за обављање послова на којима ради; 2. правоснажна осуда за кривично дело на раду или у вези са радом. Код разлога који се односе на понашање запосленог требало би прописати: 1. понашање супротно правилима струке прописаних Кодексом професионалне етике; 2. понашање супротно прописаним правима и обавезама наставника из статута универзитета; 3. друго понашање прописано општим актима факултета.

Стабилност запослења којој се тежи и кроз Препоруку UNESCO-а, треба схватити као битан елеменат радноправног статуса наставника и сарадника факултета. Поред заснивања радног односа на неодређено време, стабилност запослења се огледа и у заштити од произвољних поступака надлежних органа који могу утицати на професионални статус или каријеру (нпр: недоношење одлуке о реизбору). Ради постизања ове

стабилности требало би размислити о редефинисању услова за реизбор и можда законом одредити колико пута лице у одређеном звању мора проћи поступак реизбора пре него што пређе у више или трајно звање.

Код престанка радног односа навршењем радног века, законом би се могао померити рок на 70 година за све професоре имајући у виду аутономију факултета. Ако то није случај нужно је законом дефинисати разлоге за продужење радног односа при чему треба размислити о продужењу радног односа како редовним тако и ванредним професорима.

Уколико се остане при досадашњем решењу, чини се неопходним:

- прописивање прецизних, објективно проверљивих критеријума за доношење одлуке о продужетку радног века;
- прописивање рока у ком се мора одлучити о предлогу за продужење радног века;
- прописати правни лек против одлуке о не усвајању предлога за продужење радног века;
- прописати правни лек у случају не доношења одлуке у одређеном року;
- прописати обавезујуће дејство коначне одлуке о предлогу за продужење радног века.

ЛИТЕРАТУРА

- Брковић, Р. (2000). Специфичности радног односа универзитетских наставника. У С. Танасијевић. *Реформа система високог образовања у Србији на прагу трећег миленијума* (стр. 245-254). Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу.
- Бојић, Ф. (2019). Кумулација зараде и старосне пензије – pro et contra. *Право и привреда* (стр. 718-740) бр. 7-9. Београд: Удружење правника у привреди Србије.
- Ђорђевић, С. (2019). Предности и недостаци интегрисаног универзитета. У М. Мићовић. *Слобода пружања услуга и правна сигурност* (стр. 749-755), Крагујевац: Правни факултет, Институт за правне и друштвене науке.
- Ковачевић, Љ. (2016). *Ваљани разлози за отказ уговора о раду*, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, Центар за издаваштво и информисање.
- Костић, Л. (1993). *Административно право Краљевине Југославије, Прва књига: Устројство управе*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

- Матић, Д. (2018). Закон о високом образовању и аутономија Универзитета. У М. Мићовић. *Савремени правни промет и услуге* (стр. 745-752), Крагујевац: Правни факултет Универзитета у Крагујевцу.
- Матић, Д. (2017). Нацрт закона о високом образовању и нове основе услуга у високом образовању. У М. Мићовић. *Услуге и одговорност* (стр. 805-813), Крагујевац : Правни факултет.
- Николић, А. (1997). *Радни односи у Србији*, Београд: Пословно-економски биро.
- Петровић, А. (2009). *Међународни стандарди рада*, Ниш: Правни факултет, Центар за публикације.
- Петровић, М., Палачковић, Д. (1998). Радни однос универзитетских наставника и сарадника. У В. Брајић, Б. Лубарда. *Радно и социјално право* (стр. 165-173). Београд: Југословенско удружење за радно право и социјално осигурање.
- Радловић, З. (2008). Радноправни положај наставника у високом образовању Србије. У В. Брајић, Б. Лубарда. *Радно и социјално право* (стр. 375-389). Београд : Југословенско удружење за радно право и социјално осигурање.
- Rivero, J., Savatier, J. (1987). *Droit du travail*, P.U.F., Paris.
- Тинтић, Н. (1969). *Радно и социјално право, Књига прва, Радни односи*, Загреб: Народне новине.
- Wood, R., Wintersgill, A. (2010). *Comparative review of international approaches to mandatory retirement*, Department for Work and Pensions, London.
- <http://www.jura.kg.ac.rs/index.php/sr/normativa-fakultet.htm> - приступ 27. јуна 2019. године.
- Directive 1999/70/EC concerning the Framework agreement on fixed - term work concluded by UNICE, CEEP and ETUC, Official Journal of the European Communities, 28.6.1999., L 175, pp. 43-48, Retrieved 27. july 2019, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31999L0070&from=EN>
- Framework agreement on fixed - term work concluded by UNICE, CEEP and ETUC, Retrieved 24. july 2019, from <https://www.eurocadres.eu/archives/ARCHIVES/doc/1240-EN.pdf>
- Modernisation on Higher Education in Europe: Academic Staff 2017, str 40, Retrieved 24. july 2019 , from https://eacea.ec.europa.eu/homepage_en
- Критеријуми за продужење радног односа након 65. Године. Преузето 27. јула 2019. године, <http://nsvo.gov.rs/wp-content/uploads/2017/11/Bli%C5%BEi-kriterijumi-za-produ%C5%BEEenje-radnog-odnosa-nakon-65.-godine.pdf>
- Статут Универзитета у Крагујевцу од 03.04.2018.године. Преузето 14. јуна 2019. године, http://www.kg.ac.rs/Docs/statut_univerziteta_u_kragujevcu_03042018.pdf
- Препорука МОР-а број 166, Преузето 27.јула 2019. године,

<http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:NO:P12100-ILO-CODE:166,%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%D1%99%D0%B5%D0%BD%D0%BE%2014.07.2019>.

Закон о високом образовању. *Службени Гласник РС*, бр. 88/2017, 27/2018.

Конвенција МОП-а број 158 о престанку радног односа на иницијативу послодавца. *Службени лист СФРЈ-Међународни уговори*, бр. 4/84, 7/91.

Закон о раду. *Службени гласник РС*, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 - одлука УС, 113/2017 и 95/2018 - аутентично тумачење.

The UNESCO Recommendation concerning the Status of Higher Education Teaching Personnel (1997).

Закон о високом образовању Македоније. *Службен весник на Република Македонија*, бр. 35/2008...30/2016.

Закон о знанственој дјелатности и високом образовању Републике Хрватске, *Народне новине*, бр.123/03... 131/17.

Закон о високом образовању. *Службени гласник РС*, бр. 88/2017, 27/2018 - др. закон и 73/2018.

Устав Србије. *Службени гласник РС*, бр. 98/2006.

Summary

LEGAL STATUS OF UNIVERSITY TEACHERS - SOME REMARKS

Employment, more precisely, the working-legal position of teachers at the faculty, is different in relation to other fields of work, bearing in mind the specifics of the teaching-scientific activity they perform. This specificity is reflected as a difference in rights and duties, but also in the special conditions of the establishment, duration and termination of a professor's employment at higher education institutions. This also means special regulations that regulate the most important issues arising from the performance of the teaching title.

The subject of the work will be precisely the specifics of the status of teachers at the faculty, the regulations for which this status is defined, and especially some of the controversial issues that they have received on the actualities of the last few years. In addition to this, issues such as justifiable reasons for dismissal of teachers, vocations and employment, stability of employment, prolongation of working life, etc. will be analyzed in particular.

The specificity of the employment relationship and the status of teachers at the faculty does not mean the exclusion of the application of the most important international standards in the field of labor, against.

International labor standards in this profession also provide protection of the basic rights of workers, and especially those, we seem especially vulnerable in recent years in all professions. Prohibition of discrimination, respect for dignity at work, protection of labor rights are just some of the issues that still need to be addressed. The authors will analyze all of the above issues, present some solutions from comparative law, and also provide suggestions for improving and overcoming some of the controversial issues.

Key words: Status of faculty teachers, vocation and employment, stability of employment, termination of employment contracts, prolongation of working life.

UDK: 330.34:502.131.1(497.11)

РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА КАО МЕРА РАЗВОЈА РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Милош Димитријевић,^{*} Никола Макојевић^{**}

Основна карактеристика регионалног развоја Републике Србије у протеклих тридесетак година одликује се интензивним растом регионалних диспропорција у демографском и економском смислу. Као последица таквог развоја, настају све веће разлике између руралних и урбаних подручја уз настајање високе демографске и економске концентрације у Београдском региону. Дефинисана структура рада и коришћена методологија у овом раду има за циљ анализу фактора који изазивају регионалне разлике и давање препорука како исте искључити и на тај начин створити предуслове за смањење регионалних разлика и концентрације економских и демографских активности. У раду су коришћене одговарајуће технике, параметарске и непараметарске, потребне за поређење група. Коришћење Kruskal-Wallis теста довело је до закључка да запосленост у примарном сектору има примат у свим регионима, са изузетком Београдског. Резултати Mann-Whitney теста довели су до закључка да примарни сектор доминира у руралним подручјима у односу на урбана, док је једнофакторска ANOVA различитих група потврдила да су остварени приходи од пољопривреде високи у свим регионима, изузев Београдског. Као посебан закључак намеће се резултат Kruskal-Wallis теста који је показао да је Београдски регион најмање сиромашан, уз потврду Mann-Whitney теста да је већи проценат сиромашва руралних подручја у односу на градска. Сви ови резултати показују озбиљан заостатак остатка земље у односу на

^{*} Истраживач-приправник, 1989. годиште, Универзитет у Крагујевцу, Економски факултет, Лицеја Кнежевине Србије 3, Крагујевац, Република Србија, Тел:+38134303562, E-mail: mdimitrijevic@kg.ac.rs

^{**} Др Никола Макојевић, ванредни професор, Универзитет у Крагујевцу, Економски факултет, Лицеја Кнежевине Србије 3, Крагујевац, Република Србија, Тел:+38134303593, E-mail: nmakojevic@kg.ac.rs

Београдски регион чиме се потврђује висок ниво концентрације економских активности, а самим тим и демографских кретања. Овакви закључци постављају озбиљна питања о будућем економском расту и развоју Републике Србије које ће, без посебне пажње усмерене ка регионалном развоју, имати далекосежне, негативне последице по националну економију.

Кључне речи: регионални развој, рурални развој, структура запослености, диверзификација прихода, стопа сиромаштва.

1. УВОД

Крај двадесетог и прве деценије 21. века карактеристичан је по либерализацији тржишта, слободном кретању капитала, радне снаге као и кретању капитала у правцу земаља у развоју. Паралелно са овим процесима, унутар земаља интензивирала су се кретања од руралних ка урбаним деловима чиме су се продубиле регионалне разлике. Поред разлика у регионалном развоју унутар националних економија, дошло је и до сељења радне снаге и економских активности и унутар појединих регионалних организација попут ЕУ. Отварање граница, слободно кретање радне снаге и дефицит у развијеним земљама ЕУ у виду високообразоване радне снаге проузроковао је демографска пражњења земаља које су постале чланице ЕУ након 2007. године.

Када говоримо о националној економији, регионалне разлике су значајне са два аспекта. Прво, процес децентрализације и равномерни регионални развој је значајан због процеса приступања ЕУ, имајући у виду да се систем економског развоја ЕУ спроводи кроз развој региона, помоћ заосталим регијама, реструктурирање заосталих индустријских регија, диверзификацију руралних подручја са заосталом пољопривредом и оживљавања неразвијених предграђа градова (Bogavac-Cvetković i dr., 2013).

Друго, равномерни регионални развој је значајан Републици Србији због смањивања разлика између урбаних и руралних подручја будући да се становништво у руралним подручјима углавном бави пољопривредом и да је у тим подручјима изражен проценат сиромашног становништва, социјалне и економске искључености. Имајући у виду да је сиромаштво мултидимензионални феномен (Matković, 2014) јер обухвата више

аспекта, од немогућности запошљавања до неадекватног приступа социјалној заштити, образовним, здравственим и другим услугама (Stiglitz et al., 2009; Babović, 2016) за задовољење животних потреба, највећи изазов представља његово смањивање у изразито руралним подручјима.

Дефинисаним предметом и циљем истраживања испитаће се следећа хипотеза: Разлике између изразито руралних региона и руралних подручја у односу на градска зависе од структуре запосленог становништва у њима и прихода који се оставрују по том основу.

Рад се састоји од увода, три дела, закључка и литературе. У уводном делу представљен је предмет, циљ и методологија као и тестирана хипотеза. Други део представља приказ проблема руралног развоја у Републици Србији и резултата истраживања везаних за поменути проблем. Трећи део представља појашњење коришћене методологије, док четврти део представља резултате истраживања. Закључак даје резултате истраживања уз препоруке креаторима економске политике шта је потребно учинити како би се регионалне разлике умањиле.

2. ПРОБЛЕМИ РУРАЛНОГ РАЗВОЈА У СРБИЈИ

У Србији је тешко у кратком року превазићи проблем регионалних разлика, али се мора радити на решавању тог проблема, како би се утицало на смањење економских разлика и успорила тренутна, демографска концентрација. Уз све то, регионалне разлике као карактер целе Европе изазивају још један феномен који се може посматрати као резултат регионалних ризика. То је све већа концентрација високообразоване радне снаге из мање развијених земаља Европе ка високоразвијеним. Имајући то на уму, велики број земаља има развијен систем регионалних политика у циљу уравнотежења регионалних разлика, формирање економско јаким и конкурентних региона, као и развоја заосталих регионалних економских целина што би водило економском развоју на националном и међународном нивоу (Ђukić, 2013).

Као посебан регионални аспект глобалних промена посматра се однос руралних и урбаних средина, кроз регионалне неравнотеже и разлике између урбаних и руралних насеља, при чему се издваја запосленост и стање дохотка (Ђukić, 2013). Регионални проблеми се не могу посматрати искључиво кроз релације статистичких регионалних целина, већ се анализа регионалних неравнотежа мора продубити односом урбаних и

руралних средина имајући у виду разлике у структури економске активности и запослености које ће бити приказане у раду, као и старосној образовној структури.

Истраживања која се баве питањем руралног развоја, дефинишу га као дугорочан и одржив процес економских, социјалних, културних и еколошких промена које су креиране ради повећања дугорочног благостања читаве заједнице (Moseley, 2003, р. 4). Како би се остварили циљеви економског раста и благостања потребно је развијати политике које су се бавиле искорењивањем сиромаштва и смањивања неједнакости прихода (Barro & Sala-i-Martin, 2004; Acemoglu, 2006; Howitt & Aghion, 2009; Yifu Lin, 2012).

Имајући у виду да рурална подручја Републике Србије захватају 85% територије, да у њима живи 55% становништва и да формирају 41% БДП-а земље (Bogdanov, 2007, 31), проблем представља чињеница да су то подручја са израженим сиромаштвом и значајним развојним ограничењима. С обзиром да доминантан део радно активног руралног становништва Србије (45%) ради у пољопривреди (Bogdanov, 2007, 32), постоји ниска диверзификација запослености руралног становништва и висока зависност од запослености у пољопривреди. Високи проценат запослености у пољопривреди у руралним подручјима указује како на ниску диверзификованост активности популације, тако и прихода у овим подручјима (Вошковић, 2012). Пољопривреда је била основни фактор досадашњег развоја, али и основно ограничење за даљи развој руралних подручја Републике Србије, због чега је потребна идентификација одређеног броја региона у Србији као подручја на којима ће се примењивати нова рурална политика у сагласности са захтевима да се на конкретном подручју обезбеди ефикасан и одрживи развој (Njegovan, 2001).

Руралном подручју у Србији потребан је нови концепт руралног развоја који помера тежиште са егзогеног, базираног на развоју и модернизацији пољопривреде, на ендогени приступ који се базира на ширењу непољопривредних активности, попут туризма, занатства, трговине (Lowe et al., 1998; Terluin, 2001). Неопходно је повезивање пољопривреде са прерађивачком, пре свега прехранбеном индустријом у оквиру секундарног сектора, као и са туризмом у оквиру терцијарног сектора, тј. свеобухватни развој агробизнис сектора и његова вертикална и хоризонтална координација. Мултифункционалност пољопривреде може

да представља могући чинилац диверзификације делатности у руралним подручјима, као и могућност доприноса запошљавању у регионалној економији, посебно у оним подручјима која заостају у развојном смислу (Ploeg et al., 2000, p. 392).

Шири приступ руралног развоја и померање тежишта са егзогеног на ендогени приступ већ се увелико спроводи у развијенијим земљама, где се као пример наводе OECD земље у којима се смањује економска значајност пољопривреде и примарног сектора у оквиру руралних подручја, мерено стопом запослености у пољопривреди (Ward & Brown, 2009). Са умањењем значаја овог сектора, пољопривредна домаћинства се окрећу изворима прихода изван фарми, што значи промоцију ширег руралног економског развоја. Једна од карактеристика нове парадигме је и имплементирање јавно-приватног партнерства у развоју и спровођењу локалних и регионалних политика.

Поређењем нивоа развијености региона Србије треба споменути да значајно заостају за ЕУ (мерено просечним БДП-ом), као и да су регионални диспаритети огромни, као и разлике између севера и југа, урбаних и руралних крајева, централне и периферне области (Winkler, 2012, 90). Региони ће бити посматрани по NUTS 2 класификацији.

Табела 1. NUTS класификација Републике Србије

NUTS 1	NUTS 2	NUTS 3	LAU
Србија-север	Регион Војводине	7 административних округа	6 градова и 39 општина
	Београдски регион	Београдски округ	Град Београд са 17 градских општина
Србија-југ	Регион Шумадије и Западне Србије	8 административних округа	10 градова и 42 општине
	Регион Јужне и Источне Србије	9 административних округа	6 градова и 41 општина
	Регион Косова и Метохије	5 административних округа	1 град и 28 општина

Извор: Мијаčić и Рауновић, 2011, 381

С обзиром да се регионална типологија OECD-а темељи на критеријумима густоће насељености и величине урбаних центара који се

налазе унутар регије (OECD, 2011, р. 3), подручја са густином насељености испод 150 становника по km^2 класификована су као рурална. По том критеријуму када се руралне области идентификују као заједнице на локалном нивоу где је густина насељености испод 150 становника по km^2 , онда се осим града Београда и Подунавског округа, сви остали могу сврстати у руралне (Vujičić i Ristić, 2006, 155).

Табела 2. Становништво на 1 km^2 по регионима

	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
Београдски регион	514	515	516	518	519	521	522	523
Регион Војводине	90	89	88	88	88	87	87	86
Шумадија и Западна Србија	76	76	76	75	74	74	73	73
Јужна и Источна Србија	63	61	60	60	59	59	58	57

Извор: РЗС, Општине и региони у Републици Србији, за посматране године

Посматрајући регионе по том критеријуму, сви региони осим града Београда могу се сматрати изразито руралним. Најзначајнија, а често и једина делатност на селу је пољопривреда. Када се посматра значај пољопривреде по административно-регионалним целинама, евидентно је да је у Војводини пољопривреда доминантна делатност у стварању националног дохотка, а у Централној Србији је значајна у мањем обиму (Vujičić i Ristić, 2006).

3. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

У раду, сходно дефинисаном циљу и предмету истраживања, коришћена је статистичка методологија којом су анализиране разлике између различитих група јединица макро анализе. Мултифункционалност пољопривреде, као кључна компонента руралног развоја, поставља комплексност и контекстуалност у средиште анализе. На тај

начин, пружа се јасна веза са концептом "територије" која се више не користи у смислу административних јединица, већ у смислу региона дефинисаног као подручје динамичне области сарадње за актере (Cairol et al., 2009, p. 278). Полазећи од оваквог приступа у раду прво ће бити посматрана разлика између региона, а затим и по типу насеља.

Најпре ће бити посматрано становништво по статусу активности (стопа активности, стопа запослености, стопа незапослености и стопа неактивности) између региона Републике Србије и типа насеља. Потом ће се утврдити и разлика у стопи сиромаштва између региона, градских и руралних подручја. У следећем кораку утврдиће се заступљеност запослених радника по делатностима (примарни, секундарни и терцијарни сектор), како по регионима, тако и по типу насеља, а затим и њихове међусобне разлике између региона и типа насеља. На крају ће се иста анализа користити и за диверзификацију остварених прихода становништва по основу запослености.

Извори секундарних података прикупљени су коришћењем доступних база података Републичког завода за статистику, Анкете о радној снази и Анкете о потрошњи домаћинстава, као и Тима за социјално укључивање и смањење сиромаштва Владе Републике Србије. Сви ови подаци доступни су на одговарајућим, званичним, интернет презентацијама. Анализа је спроведена за временски период од увођења NUTS класификације, тј. поделе на пет статистичких региона, без региона Косова и Метохије због недоступности података, односно за период од 2011-2018. године.

Коришћењем статистичког програма SPSS, тестовима за нормалност расподеле Kolmogorov-Smirnov и Shapiro-Wilk, утврђени су распореди нормалности за изабране варијабле. С обзиром да се посматрају једнофакторске варијабле које садрже више група за поређење користиће се тестови за поређење група. За варијабле које немају нормалан распоред користиће се непараметарске технике за поређење група, тј. Kruskal-Wallis тест за поређење више група (код региона) и Mann-Whitney U тест за поређење две групе (код типа насеља), док за варијабле које имају нормалан распоред биће коришћене параметарске технике, односно једнофакторска ANOVA различитих група код поређења више група (код региона) и T-test независних узорака за поређење две групе (код типа насеља).

4. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Истраживања су показала да је положај становништва, у руралним подручјима и њихово сиромаштво, детерминисано низом фактора који су повезани са дешавањима на тржишту рада и структури прихода у домаћинствима (Svejić dr., 2010). Из тог разлога, најпре ће се посматрати становништво према статусу активности на тржишту рада, њихова стопа сиромаштва по регионима и типу насеља, а затим и структура запослених радника. Анализа ће обухватити и диверзификацију прихода будући да непољопривредна домаћинства и домаћинства која имају већи проценат непољопривредних прихода имају веће шансе да избегну сиромаштво. Ситуација је потпуно другачија када је реч о домаћинствима са пољопривредним приходом јер су више изложена сиромаштву.

Табела 3. Становништво по статусу активности и сиромаштву

	Стопа активности	Стопа запослености	Стопа незапослености	Стопа неактивности	Проценат сиромаштва
тест	ANOVA	ANOVA	ANOVA	ANOVA	Kruskal- Wallis
Sig.	.565	.056*	.511	.565	.000***
Mean Rank					
Београдски регион	55.8	46.3	17	44.2	7.6
Регион Војводине	54.2	43.9	18.7	45.8	14.1
Шумадија и Западна Србија	57	46.4	18.5	42.9	16.7
Јужна и Источна Србија	54.3	42.9	20.7	45.7	27.5

Наставак Табеле 3

Тип насеља					
тест	T-тест	T-тест	T-тест	T-тест	Mann-Whitney
Sig.	.339	.007***	.074*	.339	.001***
Mean Rank					
Градска подручја	54.5	43.2	20.5	45.5	4.5
Рурална подручја	56.7	47.5	16	43.3	12.5

Извор: Аутори, на основу података РЗС и Тима за социјално укључивање и смањење сиромаштва, Напомена: *, ** и *** означавају значајност од 10%, 5% и 1% редом

Посматрањем становништва по статусу активности једино су статистички значајне разлике код стопе запослености због чега ће се даља анализа бавити тиме. Посматрањем процента сиромаштва по регионима види се да је оно најизраженије у Јужној и Источној Србији, као и Шумадији и Западној Србији, затим Војводини и на крају као најмање сиромашан регион се издваја Београд. Те разлике су статистички значајне. Имајући у виду ове изражене стопе сиромаштва између региона даље истраживање треба базирати на структури запослености и приходима који се остварују по том основу.

Посматрано по типу насеља још једном се потврђује неопходност посматрања структуре запослених и примања по том основу, с обзиром да је стопа запослености, која има највећу статистичку значајност, већа у руралним подручјима у односу на градска. Истовремено имамо израженију стопу сиромаштва у руралним подручјима те се закључује да иако је у руралним подручјима већи проценат запослености, структура је неадекватна. Зато ће се даље испитати структура запослених радника по регионима, и у урбаним и руралним срединама.

Табела 4. Запослени радници по регионима и типу насеља

	Београдски регион	Регион Војводине	Шумадија и Западна Србија	Јужна и Источна Србија	Градска подручја	Рурална подручја
Тест	Kruskal- Wallis	Kruskal- Wallis	Kruskal- Wallis	Kruskal- Wallis	Kruskal- Wallis	Kruskal- Wallis
Sig.	.000***	.000***	.000***	.000***	.000***	.000***
Mean Rank						
Примарни сектор	4.5	4.5	4.5	4.5	4.5	4.5
Секундарни сектор	12.5	12.5	12.5	12.5	12.5	12.5
Терцијарни сектор	20.5	20.5	20.5	20.5	20.5	20.5

Извор: Аутори, на основу података РЗС, Напомена: *, ** и *** означавају значајност од 10%, 5% и 1% редом

Посматрањем запослених радника према регионима и типу насеља уочава се да је свуда доминантан терцијарни сектор, затим секундарни и на крају примарни. Даљом анализом запослених лица у руралним подручјима доминира примарни, затим терцијарни и на крају секундарни сектор, где се указује на још један проблем који се односи на нерешено питање радног статуса, односно непостојање система контрола заштите, социјалне и пензионе сигурности/осигурања (Dimitrijević i Mačković, 2019). Како би се дошло до валидног закључка упоредиће се структура запослених радника између региона и типа насеља.

Највише запослених радника у пољопривреди (примарном сектору) је у региону Војводине, затим у Јужној и Источној Србији, Шумадији и Западној Србији и тек на крају у Београду који се издваја и као најмање сиромашан регион. Београдски регион има и мање запослених радника у секундарном сектору од Шумадије и Западне Србије који бележи највећи број радника. Што се тиче терцијарног сектора регион Београда заузима водеће место. Закључак који се намеће јесте да сви региони имају веће учешће запослених радника у примарном и секундарном сектору у односу на Београд, али су уједно и сиромашнији региони од Београдског.

Табела 5. Запослени радници по привредној структури

	Примарни сектор	Секундарни сектор	Терцијални сектор	Тип насеља		Примарни сектор	Секундарни сектор	Терцијарни сектор
Тест	Kruskal-Wallis	Kruskal-Wallis	Kruskal-Wallis			Mann-Whitney	Mann-Whitney	Mann-Whitney
Sig.	.000***	.000***	.000***			.001***	.001***	.001***
Mean Rank								
Београдски регион	4.5	4.5	28.5	Градска подручја		4.5	4.5	12.5
Регион Војводине	28.5	13.13	11.63					
Шумадија и Западна Србија	15.19	27.25	9	Рурална подручја		12.5	12.5	4.5
Јужна и Источна Србија	17.81	21.13	16.88					

Извор: Аутори, на основу података РЗС, Напомена: * **, и *** означавају значајност од 10%, 5% и 1% редом

Знајући за овакав резултат истраживања од великог значаја јесте развој терцијарног сектора, у виду руралног туризма, и секундарног, кроз сарадњу са прерађивачком индустријом. Овакав закључак је поткрепљен анализом запослених према типу насеља, с обзиром да запосленост у примарном и секундарном сектору доминира у руралним подручјима, док је у урбаним то терцијарни сектор. Даља анализа регионалних разлика базира се на оствареним приходима.

Табела 6. Приходи по регионима и типу насеља

	Београдски регион	Регион Војводине	Шумадија и Западна Србија	Јужна и Источна Србија	Градска подручја	Рурална подручја
Тест	Kruskal- Wallis	Kruskal- Wallis	Kruskal- Wallis	Kruskal- Wallis	Kruskal- Wallis	Kruskal- Wallis
Sig.	.000***	.000***	.000***	.000***	.000***	.000***
Mean Rank						
Приходи из редовног радног односа	87.50	87.50	87.50	87.50	87.50	87.50
Приходи ван редовног радног односа	65.00	59.44	39.88	45.31	65.75	43.50
Пензије	79.50	79.50	79.50	79.50	79.50	79.50
Остала примања од социјалног давања	54.63	48.69	47.13	47.00	61.44	44.38
Приходи од пољопривреде, лова и риболова	13.06	71.50	66.44	51.13	32.25	67.13
Приходи из иностранства	30.69	31.38	26.94	33.75	38.38	30.19
Приходи од имовине	24.94	21.31	12.25	15.25	19.25	15.25
Поклони и добити	46.44	14.75	22.38	20.25	34.94	18.25
Потршачки и инвестициони кредити	50.33	34.67	34.50	20.50	48.33	29.17
Остала примања	65.31	36.44	55.50	62.69	62.63	54.25
Приходи у натури на име зарада	5.38	4.50	4.75	4.63	4.50	4.50

	Београдски регион	Регион Војводине	Шумадија и Западна Србија	Јужна и Источна Србија	Градска подручја	Рурална подручја
Тест	Kruskal- Wallis	Kruskal- Wallis	Kruskal- Wallis	Kruskal- Wallis	Kruskal- Wallis	Kruskal- Wallis
Sig.	.000***	.000***	.000***	.000***	.000***	.000***
Натурална потрошња	31.94	55.25	68.06	68.56	19.00	67.88

Извор: Аутори, на основу података РЗС, Напомена: *, ** и *** означавају значајност од 10%, 5% и 1% редом

У свим регионима, како руралним тако и урбаним подручјима, највећи део остварених прихода долази из редовног радног односа и пензија. У Београдском региону, поред редовних примања појављују се и остала, као и приходи ван редовног радног односа, док се на зачељу налазе приходи остварени од пољопривреде и приходи у природи на име зарада. У региону Војводине на првом месту се налазе приходи од пољопривреде, лова и риболова, док су на последњем месту приходи у природи на име зарада. У региону Шумадије и Западне Србије у самом врху се налазе приходи од пољопривреде, лова и риболова, као и натурална потрошња која представља потрошњу хране произведене за сопствене потребе (Bogićević и др., 2002), док су на зачељу приходи у природи на име зарада. Што се тиче региона Јужне и Источне Србије имамо мало измењену ситуацију, с обзиром на то да уз натуралну потрошњу доминантну позицију имају и остала примања, али одмах после њих значајно место заузимају приходи од пољопривреде. Урбана подручја поред поменутих прихода остварују највише прихода ван редовног радног односа, а на зачељу су приходи од пољопривреде и имовине. У руралним подручјима у врху су приходи од пољопривреде и натурална потрошња. Из приказаног се закључује да су у свим регионима, који се сматрају изразито руралним, и руралним подручјима, посматрано по типу насеља, у самом врху приходи од пољопривреде. Поред њих значајну позицију заузима и натурална потрошња. За разлику од ових региона, у Београду и урбаним подручјима приходи од пољопривреде су у самом дну. Приходи у природи на име зарада су убедљиво свуда на последњем месту. Да би се добила потпунија анализа споменути приходи биће упоређени између региона и руралних и урбаних подручја.

Табела 7. Диверзификација прихода по структури

	Приходи из редовног радног односа	Приходи ван редовног радног односа	Пензије	Остала примања од социјалног давања	Приходи од пољопривреде, лова и риболова	Приходи из иностранства	Приходи од имовине	Поклони и добити	Потражки и инвестиционин кредити	Остала примања	Приходи у натпри на име зарада	Натурална потрошња
Тест	Kruskal-Wallis	ANOVA	ANOVA	ANOVA	ANOVA	ANOVA	Kruskal-Wallis	Kruskal-Wallis	ANOVA	ANOVA	Kruskal-Wallis	ANOVA
Sig.	.000***	.000***	.031**	.125	.000***	.000***	.001***	.006***	.004***	.000***	.373	.000***
Mean Rank												
Београдски регион	28.00	2.65	33.29	2.14	.31	.78	18.75	26.31	1.33	2.95	18.75	.83
Регион Војводине	16.00	3.74	31.43	2.95	7.05	1.65	25.75	12.38	1.37	1.95	17.69	3.54
Шумадија и Западна Србија	12.25	1.98	31.21	2.78	7.01	1.03	8.50	15.31	1.37	3.9	12.25	7.98
Јужна и Источна Србија	9.75	2.86	33.78	3.03	3.66	1.85	13.00	12.00	.67	4.93	17.31	6.54
Тип насеља												
Тест	Mann-Whitney	T-тест	T-тест	T-тест	T-тест	T-тест	Mann-Whitney	T-тест	T-тест	T-тест	T-тест	Mann-Whitney
Sig.	.001***	.036**	.000***	.151	.000***	.076*	.136	.001***	.761	.003***	.662	.001***
Mean Rank												
Градска подручја	12.5	2.71	34.1	2.51	1.03	1.15	10.25	1.09	1.6	2.6	.08	4.5
Рурална подручја	4.5	3.01	29.27	3.01	10.64	1.5	6.75	.66	1.43	4.76	.09	12.5

Извор: Аутори, на основу података РЗС, Напомена: * **, и *** означавају значајност од 10%, 5% и 1% редом

Приходи из редовног радног односа су највећи у Београду, а најмањи у Јужној и Источној Србији. У Војводини у односу на друге регионе највиши су приходи ван редовног радног односа, док су то пензије у Јужној и Источној Србији. Разлике које су, статистички значајне, изражене су код прихода од пољопривреде који су највећи у Војводини, Шумадији и Западној Србији, а затим у Јужној и Источној Србији, док је Београдски регион на последњем месту. Натурална потрошња, као битан индикатор руралности, највиша је у Шумадији и Западној Србији, затим Јужној и Источној Србији па тек у Војводини. Као закључак се намеће да су приходи из редовног радног односа и пензије већи у урбаним срединама док су приходи од пољопривреде и натуралне потрошње израженији у руралним подручјима.

5. ЗАКЉУЧАК

Истраживање, уз коришћену методологију, показало је да постоје статистички значајне разлике у запослености између региона, али и између урбаних и руралних подручја тако да се рурална подручја карактеришу вишом стопом запослености али и вишом стопом сиромаштва у односу на урбана подручја. Такође, приметне су велике разлике у стопи сиромаштва Београдског региона и других региона чиме се ствара озбиљна препрека будућем економском расту и развоју, односно могу се ограничити могућности привреде у смислу остваривања динамичких стопа привредног раста и развоја.

Утврђене разлике између Београдског и других региона, као и између руралних и урбаних подручја нису изражене само по сиромаштву, већ и другим параметрима. Тако, у Београдском региону и урбаним подручјима доминирају запослени у терцијарном сектору, док у другим регионима и руралним подручјима доминирају запослени у примарном и секундарном сектору.

Посматрањем извора прихода уочене су сличне разлике јер су приходи из редовног радног односа, највећи у Београдском региону и урбаним подручјима док приходи од пољопривреде и натурална потрошња заузимају значајно место у руралним регионима.

Међутим, иако примарни сектор и пољопривреда у руралним подручјима представљају битну привредну делатност удео прихода од пољопривреде руралних домаћинстава то није (Zekić i dr., 2016). Из тог

разлога битно је развијати агробизнис сектор, кроз предфармерске, фармерске и постфармерске активности уз повезивање аграрног сектора са терцијарним и секундарним, путем оснивања малих и средњих предузећа у прерађивачкој и прехранбеној индустрији.

Имајући у виду изразите разлике између Београдског и других региона, као и разлике између руралних и урбаних подручја, потврђена је изразита концентрисаност запослености у примарном сектору у руралним подручјима као и доминантна позиција прихода од пољопривреде и натурална потрошња. Истовремено, у руралним подручјима доказано је постојање израженије стопе сиромаштва.

Као основна препорука, а на основу резултата истраживања, намеће се потреба јачања диверсификације економских активности и ширење понуде руралних подручја, кроз сарадњу са секундарним и терцијарним сектором. Кроз такву сарадњу, пословне активности ће ангажовати расположиве природне и људске ресурсе унутар региона чиме ће региони ојачати конкурентност на националном нивоу и успорити даље регионалне разлике.

ЗАХВАЛНИЦА

Овај рад је део Пројекта „Истраживање и развој платформе за научну подршку у одлучивању и управљању научним и технолошким развојем у Србији“ (бр. III47005), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Acemoglu, D. (2006). *Introduction to economic growth*, Cambridge MA:MIT department of economics.
- Babović, M. (2016). *Socijalno uključivanje: koncepti, stanje, politike*, Beograd: SeCons, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Preuzeto 10.01.2020. sa <http://jugovic.fasper.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2016/10/Socijalno-ukljucivanje-koncepti-stanje-politike.pdf>.

- Barro, R. & Sala-i-Martin, X. (2004). *Economic growth*, Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology.
- Bogavac-Cvetković, N., Kotlica, S. i Pavlović, R. (2013). Modeli podrške regionalnom razvoju. *Ekonomski vidici*, 18(2-3), 221-236.
- Bogdanov, N. (2007). Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija, Beograd: UNDP.
- Bogićević, B., Krstić, G. i Mijatović, B. (2002). *Siromaštvo u Srbiji i reforma državne pomoći siromašnima*, Centar za liberalno-demokratske studije.
- Bošković, T. (2012). Ekonomski efekti razvoja turizma u ruralnim područjima Srbije. *Škola biznisa*, 2(2012), 29-34.
- Cairol, D., Coudel, E., Knickel, K., Caron, P. & Kröger, M. (2009). Multifunctionality of Agriculture and Rural Areas as Reflected in Policies: The Importance and Relevance of the Territorial View. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 11(4), 269-289.
- Cvejić, S., Babović, M., Petrović, M., Bogdanov, N. i Vuković, O. (2010). *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*, Beograd: UNDP Srbija, Sektor za inkluzivni razvoj.
- Dimitrijević, M., i Makojević, N. (2019). Siromaštvo kao dimenzija ekonomske isključenosti ruralnih područja Republike Srbije. U: Leković, V., Veselinović, P. (Ur.). *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije* (373-395). Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
- Đukić, P. (2013). Prokletstvo regionalnih pozicija – mogućnosti održivog regionalnog razvoja u Srbiji. *Ekonomski vidici*, 18(2-3), 189-208.
- Howitt, P. & Aghion, P. (2009). *The economics of growth*, London: The MIT Press.
- Lowe, P., Ray, C., Ward, N., Wood, D. & Woodward, R. (1998). *Participation in Rural Development: A Review of European Experience*, CRE Research Report, Newcastle, UK: University of Newcastle upon Tyne.
- Matković, G. (2014). *Merenje siromaštva - teorijski koncepti, stanje i preporuke za Republiku Srbiju*, Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Vlada Republike Srbije.
- Moseley, M.J. (2003). *Rural development: Principles and Practice*, London: SAGE Publications.
- Njegovan, Z. (2001). Regionalizacija u Srbiji kao osnov za strukturno prilagođavanje i efikasniji ruralni razvoj. U Pejanović, R. (red.). *Agroekonomika* (62-72). Novi Sad: Poljoprivredni fakultet.
- OECD. (2011). *OECD REGIONAL TYPOLOGY*. Retrieved January 7, 2020, from https://www.oecd.org/cfe/regional-policy/OECD_regional_typology_Nov2012.pdf

- Ploeg, J.D. van der, Renting, H., Brunori, G., Knickel, K., Mannion, J., Marsden, T., de Roest, K., Sevilla-Guzmán, E. & Ventura, F. (2000). Rural development: from practices and policies towards theory. *Sociologia Ruralis*, 40(4), 391-408.
- Stiglitz, J., Sen, A. & Fitoussi, J.P. (2009). *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Retrieved January 10, 2020, from <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/118025/118123/Fitoussi+Commission+report>.
- Terluin, I.J. (2001). *Rural Regions in the EU: Exploring Differences in Economic Development*. Doctoral dissertation. University of Groningen. Retrieved January 5, 2020, from [https://www.rug.nl/research/portal/en/publications/rural-regions-in-the-eu\(d546efd1-8a21-40da-9e54-8c42af6d9fe5\).html](https://www.rug.nl/research/portal/en/publications/rural-regions-in-the-eu(d546efd1-8a21-40da-9e54-8c42af6d9fe5).html)
- Vujičić, M. i Ristić, L. (2006). *Ekonomika poljoprivrede*, Kragujevac: Interprint.
- Ward, N. & Brown, D.L. (2009). Placing the Rural in Regional Development. *Regional Studies*, 43(10), 1237-1244.
- Winkler, A. (2012). Measuring regional inequality: an index of socio-economic pressure for Serbia. *Collection of papers – Faculty of Geography at University of Belgrade*, 60, 81-102.
- Yifu Lin J. (2012). *New structural economics: a framework for rethinking development and policy*, Washington: The world bank.
- Zekić, S., Matkovski, B. i Kleut, Ž. (2016). IPARD fondovi u funkciji razvoja ruralnih područja Republike Srbije. *Ekonomski horizonti*, 18(2), 169-180.

*Summary***REGIONALIZATION AS A MEASURE OF THE DEVELOPMENT
OF RURAL AREAS OF THE REPUBLIC OF SERBIA**

Given the existence of marked differences between rural and urban areas, as well as between Belgrade and other regions of the Republic of Serbia, the subject of the paper should point out these differences, while the aim of the research will be to arrive at important factors that create these differences, as well as opportunities to overcome them through balanced regional development. For this, appropriate parametric and non-parametric techniques were used in the study to compare groups. The Kruskal-Wallis test showed that employment in the primary sector dominates all regions over Belgrade, while the Mann-Whitney test leads to the conclusion that the primary sector dominates in rural areas over urban. The one-factor ANOVA of different groups found that agricultural income was higher in all regions than Belgrade, while the T-test of independent samples and the Mann-Whitney test showed that these incomes together with natural consumption were higher in rural areas than in urban. Since the Kruskal-Wallis test showed that the Belgrade region is the least poor and the Mann-Whitney test showed a greater percentage of rural poverty than urban, even regional development, as well as the development of the agribusiness sector and diversification of activities in rural areas, are essential to bring about their development.

Key words: regional development, rural development, employment structure, income diversification, poverty rate.

UDK: 005.8:330.342.23

СПРЕМНОСТ ПРОЈЕКТНОГ МЕНАЏМЕНТА ЗА ИНДУСТРИЈУ 4.0: МАПИРАЊЕ КРИТИЧНИХ ФАКТОРА УСПЕХА

Марко Славковић,^{*} Маријана Симић^{**}

Развој напредних технологија, као и све чешћа примена дигиталних технологија у производном процесу означили су почетак четврте индустријске револуције, која је широј јавности позната и под називом Индустрија 4.0. Будући да изазива пажњу великог дела научне и стручне јавности и да се неретко дискутује о лимитираним способностима предузећа да искористе могућности које пружа нова ера дигитализације, предмет овог рада је утврђивање спремности предузећа за имплементацију савремених технолошких решења, које са собом доноси четврта индустријска револуција. Основни циљ рада је идентификација критичних фактора успеха за реализацију активности пројектног менаџмента, као основе за процену њихове спремности за усвајање савремених технологија. Емпиријско истраживање је спроведено у производним предузећима, која активно послују на територији Републике Србије, употребом упитника, као основног инструмента истраживања. Добијени резултати показују да се издвајају четири групе критичних фактора успеха пројекта организациони, стејкхолдерски, технолошки и финансијски, при чему су према релевантности најслабије оцењени технолошки фактори. Резултати истраживања имају значајне импликације за менаџере производних предузећа, чиме им се обезбеђује увид у аспекте, релевантне за достизање циљева пројекта, уз могућност да, утврђивањем релативне важности појединачних фактора, концентришу и правилно распореде своје напоре и ресурсе.

^{*} Доц. др Марко Славковић, Економски факултет Универзитета у Крагујевцу

^{**} Маријана Симић, мастер економиста, истраживач–приправник, Економски факултет Универзитета у Крагујевцу

Кључне речи: пројектни менаџмент, пројекти, Индустрија 4.0, критични фактори успеха, дигитализација.

1. УВОД

Пројектни менаџмент је дисциплина организовања и управљања ресурсима како би се испунила очекивања клијента, која се односе на реализацију пројекта по основу квалитета, времена и трошкова (Sakmakci, 2019). Као планиран, јединствен подухват (Todorović et al., 2015), пројекат подразумева спровођење јасно дефинисаних активности, које се спроводе у одређеном временском интервалу како би се постигли жељени резултати (PMI, 2004). Иако је извођење пројеката био важан задатак у историји човечанства (Spalek, 2016), развој пројектног менаџмента као научне дисциплине забележен је 50-тих година прошлог века, у периоду између друге и треће индустријске револуције (Seymour & Hussein, 2014). Од периода Другог светског рата до данас, људи су узимали учешће у планирању и реализацији великих и сложених пројеката у свим секторима, посебно у грађевинарству, машинству, хемији, бродоградњи и авио индустрији (Sakmakci, 2019).

Важан тренутак у еволуцији пројектног менаџмента представља почетак ере дигитализације, која се односи на увођење нових технологија, као што су Интернет ствари и услуга (engl. *Internet of Things and Services*), сајбер-физички системи, индустријска аутоматизација, вештачка интелигенција, анализа великих података (engl. *Big data analytics*) (Baena et al., 2017). Заједнички назив за идентификоване промене је Индустрија 4.0, која доводи до својеврсне дисрупције у свим сферама друштва, али и менаџмента (Santos et al., 2017). Упркос свом реметилачком утицају (Weber et al., 2017) главни циљ четврте индустријске револуције је повећање ефикасности ресурса и продуктивности, што у крајњој инстанци води унапређењу конкурентске позиције предузећа. Специфичности данашње ере трансформације и дигитализације огледају се у широком спектру промена, које захватају не само главне пословне процесе, већ и доприносе развоју концепта паметних и повезаних производа, условљавајући измене у постојећим пословним моделима (Ustundag & Cevikcan, 2017).

Будући да се, данас, бројна предузећа опредељују да своје операције спроводе путем пројеката (Kerzner, 2002), као и да се активности

пројектног менаџмента класификују као кључне за планирање и спровођење промена унутар организације (Cleland, 1995; Bourne & Walker, 2004), утицај нових технологија није заобишао ни активности пројектног менаџмента. Стога, промене се могу идентификовати у домену динамике извођења активности пројектног менаџмента, организационе структуре у пројектно оријентисаним организацијама, одговорности и улоге менаџера пројекта, савремених алата и приступа који се користе у управљању пројектима (PMI, 2018). Поред тога, нове технологије у значајној мери мењају правац и начин на који се пројекти имплементирају, али и начин на који чланови тима међусобно комуницирају, са акцентом на захтев развоја читавог спектра нових вештина и компетенција потребних за маневрисање кроз четврту индустријску револуцију.

Значајан број претходних истраживања у области пројектног менаџмента имао је за предмет процену успеха пројекта, са циљем дефинисања феномена успешан пројекат и утврђивања његових основних ингредијената/елемената (Baccarini, 1999; Ika, 2009; McLeod et al., 2012). Бројне заинтересоване стране условљавају различите перспективе сагледавања и мерења успеха пројекта, при чему су идентификовани и различити типови пројеката, што указује на сложеност проблематике утврђивања степена успешности пројекта (Baccarini, 1999; Lim & Mohamed, 1999; Shenhar et al., 2001). Динамична природа пројекта, као и субјективност у евалуацији резултата пројекта (Ika, 2009) су само неки од разлога због којих није могуће дати јединствену, свеобухватну дефиницију успеха пројекта.

Последњих деценија истраживачки интерес стручне и научне јавности усмерен је ка идентификацији фактора, који су критични за постизање успеха пројекта (Alias et al., 2014; Davis, 2014; Radujković & Sjekavica, 2017). Критични фактори успеха (КФУ, engl. *critical success factors, CSFs*) су инпути који могу директно или индиректно довести до успеха, односно представљају важне елементе пројекта, који морају бити синхронизовани како би се обезбедила реализација пројекта на време уз постизање жељених резултата. Стога, уколико пројектни менаџери не идентификују и не обезбеде ефикасно и ефективно управљање датим аспектима пројекта, пројекат може резултирати неуспехом још у почетним фазама његове реализације (Alias et al, 2014). Ипак, није постигнут консензус чланова научне и стручне јавности о критеријумима за оцењивање успеха пројекта, нити о елементима који опредељују његов успех (Fortune & White, 2006).

Осим тога, лимитирани су докази како представљени изазови, које је донела Индустрија 4.0, утичу на успех пројекта и критичне факторе. Полазећи од претпоставке да традиционална група фактора, као и конвенционални начин управљања пројектима неће задовољити потребе данашње индустријске ере, намеће се питање који елементи пројекта ће имати важан утицај на постизање жељених резултата, као и какав је њихов релативан значај. Идентификовани изазови од посебне су важности у производним предузећима, с обзиром на бројне промене у оквиру производног процеса, растући значај технолошких способности, развој и дифузију напредних технологија производње, интеграције информационих и комуникационих технологија и сензора. Нејасне границе виртуелних и реалних светова условљавају производна предузећа да овладају сајбер-физичким интерфејсом, док преусмеравање и брзе промене преференција потрошача доводе до преласка са реактивног на проактивни приступ потрошачима (Shepherd & Ahmed, 2000).

Стога, предмет овог рада је да се утврди спремност производних предузећа за имплементацију технологија својствених Индустрији 4.0. Основни циљ истраживања, чији су резултати представљени у раду, је да се идентификују кључни фактори успеха, као и да се одреди њихова релативна важност за реализацију пројекта у данашњој ери дигитализације, а који су уједно елементи којима треба управљати како би се осигурао успех пројекта. Добијени резултати имају значајне теоријске и практичне импликације. На основу резултата експлоаративне факторске анализе може се извршити класификација елеманата управљања пројектима, који се издвајају као важни за опстанак у данашњој ери дигитализације, што додатно доприноси елиминисању нејасних граница између успешног и неуспешног пројекта. Осим тога, менаџерима је обезбеђен увид у аспекте, релевантне за достизање циљева пројекта, уз могућност да, утврђивањем релативне важности појединачних фактора, концентришу и правилно распореде своје напоре и ресурсе.

Рад се састоји из неколико делова. Након уводних напомена, утврђеног предмета и циља истраживања, следи детаљан преглед литературе из области пројектног менаџмента са освртом на промене и импликације које је условила Индустрија 4.0 у овој области. С обзиром на велики број претходних истраживања у области пројектног менаџмента, представљени су резултати најзначајнијих студија из ове области, које су имале за циљ идентификацију критичних фактора успеха. Наредни део

рада посвећен је методологији и резултатима истраживања. Осим закључних разматрања, на самом крају, дате су теоријске и практичне импликације спроведног истраживања, као и подручја, која треба обухватити у наредним фазама истраживања.

2. ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ

2.1. Пројектни менаџмент у Индустрији 4.0

Пројекти се класификују као моћно средство креирања економске вредности (Ingason & Jónasson, 2009; Williams & Samset, 2010; Hussein et al., 2015), јачања конкурентске предности и обезбеђење бројних користи за предузеће (Shenhar, et al., 2007; Gomes & Romão, 2016), те су данас активности пројектног менаџмента од фундаменталног значаја у већини модерних предузећа (Belout & Gauvreau, 2004). Пројектни менаџмент се може дефинисати као планирање, организовање и контролисање свих аспеката пројекта, чиме се тежи реализацији циљева, придржавајући се договореног распореда, планираног буџета и критерија учинка (Sebestyen, 2017). Усклађивање пројектног менаџмента и пословне стратегије значајно повећава шансе предузећу да оствари своје стратешке циљеве (Srivannaboon & Milosevic, 2006), као и да испуни захтеве различитих заинтересованих страна (Gomes & Romão, 2016). Аналогно томе, Söderlund (2004) истиче да је пројектни менаџмент као приступ, има за циљ да помогне менаџерима предузећа да пронађу решења за комплексне проблеме, док Kerzner (2017) сматра да је сврха пројектног менаџмента планирање, организовање и контрола организационих активности уз употребу ограничених ресурса, како би се остварили краткорочни и дугорочни циљеви.

Како се технолошка сложеност повећава, резултати пројеката постају неизвеснији, а дисциплина пројектног менаџмента се додатно развија (Radujković & Sjekavica, 2017). Четврта индустријска револуција, позната као Индустрија 4.0 доприноси унапређењу продуктивности и конкурентности, тиме што пружа шансе да предузеће креира брз одговор на захтеве глобалног тржишта (Sakmakci, 2019). Визија Индустрије 4.0 је имплементација дигиталних технологија, аутоматизоване опреме и информационо комуникационих технологија (Oesterreich & Teuteberg, 2016), како би се постигло унапређење квалитета производа, редуковало времена изласка на тржиште и побољшале перформансе предузећа

(Brettel et al., 2014). Међутим, како би примена савремених технолошких решења омогућила уживање свеукупних користи за предузеће и његове менаџере, неопходно је спровести читав низ измена, како на техничком тако и на организационом/ процесном нивоу (Albers et al., 2016). Процес трансформације захватио је готово све активности у оквиру ланца вредности, од набавке до продаје и маркетинга. Значај креирања адекватног одговора на поменуте изазове може бити верификован и на макро нивоу, будући да су бројни програми финансирања и истраживачке иницијативе подржане од стране влада различитих земаља, представљене као део развојне стратегије и са циљем постизања и одржавања глобалног вођства (Oesterreich & Teuteberg, 2016).

Посебни захтеви су пред производним предузећима, која заменом традиционалних метода рада савременим дигиталним алатима (Demir, 2019), теже да максимирају потенцијалне бенефите генерисане употребом нових технологија (Laudien & Daxböck, 2016; Turovets et al., 2019). Са једне стране, Индустрија 4.0 омогућава већу флексибилност, масовну кастомизацију, унапређење квалитета и продуктивности, док са друге стране, узрокује значајне измене у области дизајна и обраде, планирања и контроле извођења активности подржаних новим технологијама, прикупљања и анализе података и доношења одлука, које су праћене растом тражње индивидуализованих производа, скраћењем времена испоруке и све већим захтевима од стране купаца (Zheng et al., 2018). Ипак, дигитализација је омогућила традиционалним производним предузећима да поједноставе управљање подацима, имплементирају ефикаснија и персонализирана решења, повећају аутоматизацију процеса, што је имплицирало додатно истицање важности активности пројектног менаџмента (Cakmakci, 2019).

Идентификовани трендови узроковали су промене, не само у структури производње и продуктивности, већ и у домену квалитета и квантитета рада. Стога, евидентна је потреба за трансформацијом пословних модела, али и редефинисањем описа радних места (Demir, 2019). Иако људски фактор губи на значају, услед све чешће употребе робота и вештачке интелигенције, улога човека се не може занемарити, већ је треба реформулисати, како би се у потпуности обезбедило генерисање користи од имплементираних технолошких решења и тиме обезбедио адекватан одговор на захтеве купаца (Cakmakci, 2019). Осим тога, расте потреба за развојем нових кључних компетенција и способности запослених (Delerli & Doti, 1996; Butschan et al., 2019).

Традиционалне вештине управљања пројектима биле су неходне како би се планирали, организовали и контролисали велики и комплексни „опипљиви“ пројекти (Bourne & Walker, 2004; Alias et al., 2014). Данас, како би се осигурао успех пројекта, пројектни менаџери као агенти промена треба да овладају тзв. “меким” аспектима управљања пројектима, који се превасходно односе на интерперсоналне релације између кључних актера у реализацији пројекта (Bourne & Walker, 2004). Стога, Индустрија 4.0 поставља важне изазове пред менаџере пројеката, који се односе на (Seymour & Hussein, 2014): (1) аквизицију и дељење знања из различитих области; (2) континуирано прилагођавање новим технологијама и примена оптималног техничког решења у оквиру сваког пројекта; (3) прилагођавање измењеној организационој структури и култури; (4) усвајање континуираних промена, неизвесности и поремећаја као саставног дела живота менаџера пројекта, уз перманентну потрагу за начином да им се прилагоди.

2.2. Критични фактори успеха пројекта

Дефинисање критеријума и начина мерења успеха пројекта представља веома захтеван и контраверзан задатак (Baccarini, 1999; Liu & Walker, 1998), имајући у виду да се у литератури прави разлика између успеха пројекта и успеха пројектног менаџмента (Sebestyen, 2017). Први који је указао на ову разлику био је De Wit (1988) напомињући да је успех пројекта мерен степеном реализације циљева пројекта, док успех пројектног менаџмента се сагледава увидом у традиционалне перформансе, које се односе на трошкове, време и квалитет (Cooke-Davies, 2002; Ika, 2009; Radujković & Sjekavica, 2017). Међутим, искуства у пракси и честа асимилација успеха пројекта и пословања датог предузећа истичу повезаност ова два феномена (De Wit, 1988; Shenhar & Dvir, 2007; Radujković & Sjekavica, 2017), услед чега су креирани бројни модели, у оквиру којих је граница између успеха пројекта и успеха пројектног менаџмента претежно замагљена. Према Sebestyen (2017) успешно управљање пројектима резултира успешним пројектом, односно пројекат може доживети успех уколико пројектни менаџер спроводи адекватне акције (Radujković & Sjekavica, 2017), при чему је неопходно уважити интересе заинтересованих страна, који очекују да уживају одређене бенефите од реализације датог пројекта (Cooke-Davies, 2002).

Успех пројектног менаџмента је чест предмет дискусија међу члановима научне и стручне јавности (McLeod et al., 2012). Наиме, Shenhar et al. (2002) сматрају да не постоји консензус о томе шта се може сматрати успехом, односно неуспехом пројекта. Традиционални начин сагледавања успеха пројекта подразумевао је компарацију постигнутих перформанси појединачног пројекта и планираних перформанси, које се превасходно тичу планираног буџета за спровођење пројекта, временског интервала и функционалности (Gemünden, 2015). Pinto и Mantel (1990) дефинишу успех пројекта користећи следеће три димензије: (1) ефикасност процеса имплементације која је „интерно оријентисана мера перформанси пројектног тима, укључујући критеријуме као што су придржавање распореду, буџет, испуњавање техничких циљева пројекта и одржавање складног радног односа унутар тима и организације”; (2) перципирани квалитет пројекта, који укључује перцепцију пројектног тима о вредности и корисности резултата пројекта; (3) задовољство клијента или екстерна мера перформанси пројекта и његовог тима. Дефиниција успеха пројекта може бити сагледана из перспективе познате као „троструко ограничење” (*engl. “iron triangle”, or “triple constraint”*), где су три ингредијента важна за постизање успеха, а то су трошкови, време и квалитет (Gomes & Romão, 2016). Поред тога, не треба заборавити ни аспект ризика, који се тиче имплементираних технологија, дефинисаног буџета, утврђеног распореда активности (Couillard, 1995), као и способност пројектног тима да делује у таквим условима ризика и неизвесности (Belout & Gauvreau, 2004).

Планирање пројекта подразумева дефинисање широког спектра циљева, чиме се захтева инволвираност бројних интерних и екстерних актера, као и ангажованост запослених у готово свим секторима унутар предузећа (Belout & Gauvreau, 2004). Како успех пројекта зависи од перцепције заинтересованих страна, не може се говорити о „апсолутном успеху”, већ само о „перципираном успеху” (Baker et al., 1997). Пројекти који нису испунили базичне захтеве, представљених као „троструко ограничење”, не морају нужно бити неуспешни (Gomes & Romão, 2016). Успех на пројекту значи да су испуњена одређена очекивања за одређеног учесника, било да је реч о власнику, планеру, инжењеру, извођачу или оператеру. Будући да ова очекивања могу бити дивергентна (Sanvido et al. 1990) евидентно је да истраживања о успеху пројекта (Alias et al., 2014) и елементима успешног пројекта (Taherdoost & Keshavarzsaleh, 2016) представљају веома захтеван посао за чланове стручне јавности.

Анализирајући проблем успеха пројекта, односно „перципираног успеха“, намеће се потреба за идентификацијом критичних фактора успеха пројекта (КФУ), који представљају инпуте у систему управљања, чиме се директно или индиректно утиче на успех (Cooke-Davies, 2002). Бројне су студије, које су се бавиле утврђивњем КФУ, као и истраживањем различитих контекстуалних варијабли, под дејством којих одређени фактори добијају епитет критични за успех неког пројекта (Alias et al., 2014). Међу првима, Pinto и Slevin (1988) су идентификовали неколико фактора везаних за успешну имплементацију различитих врста пројеката, при чему се издвајају распоред пројектних активности (пројектни планови), прихватљивост од стране клијената, евалуација и пружање повратне информације, комуникација међу члановима тима, решавање проблема и карактеристике вође пројектног тима. Уважавајући разноликост у погледу дефинисаних циљева пројекта, Chua et al. (1999) су идентификовали шездесет седам фактора и груписали их у четири категорије: карактеристике пројекта, уговорни споразуми, учесници пројекта и интерактивни процеси. Након тога, спроведено је емпиријско истраживање, које је подразумевало анкетање испитаника, чији циљ је био да се утврди релативна важност различитих КФУ. Резултати истраживања су довели до закључка да, без обзира на циљ пројекта, адекватност планова, спецификација и конструктивност су најважнији фактори, који утичу на постизање успеха (Chua et al., 1999). Clarke (1999) је у оквиру своје студије опсервирао пројекте, који су подразумевали спровођење радикалних промена унутар предузећа, те је идентификовао четири кључна фактора за успех ових пројеката: (1) комуникација међу члановима пројектног тима; (2) јасно дефинисани циљеви и обухват активности; (3) могућност разлагања пројекта у више потпројеката; (4) коришћење пројектних планова као радних докумената.

Према Gomes & Romão (2016) као критични фактори успеха издвајају се: (1) обухват контроле, (2) подршка топ менаџмента, (3) ангажованост чланова тима, (5) доступност ресурса, (6) управљање ризиком, (7) коришћење пословних прилика, (8) финансијски ресурси. Pasagnella et al. (2019) издвајају неколико група критичних фактора успеха пројеката у сектору производње, а то су: фактори који се односе на људске ресурсе, организационе факторе, факторе везане за однос са заинтересованим странама, факторе везане за управљање пројектом, факторе везане за структуру и техничке аспекте. Интензивирање конкуренције допринело је препознавању значаја људског фактора за успех пројеката. На пример,

Todryk (1990) доказује да је добро обучени пројектни менаџер кључни фактор успеха, при чему је од посебне важности његова способност да креира ефективан радни тим. Према Hubbard (1990) ефикасно управљање људима може такође имати значајан утицај на резултате пројекта, јер је најчешћи разлог неуспеха пројекта у корелацији са социјалним питањима. Широки дијапазон идентификованих критичних фактора успеха указује да њихова релевантност варира у зависности од типа пројекта (јавном или приватном) и оријентације пројекта (привремени пројекти или пројекти за тржиште), као и броја пројеката чија је реализација предвиђена у истом временском интервалу (Radujković & Sjekavica, 2017).

3. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Дати теоријски оквир доказује постојање широке лепезе различитих група фактора успеха пројеката. Осим тога, четврта индустријска револуција означила је почетак читавог низа промена у области пројектног менаџмента. Сходно томе, спроведено је прелиминарно истраживање, чији је предмет утврђивање спремности предузећа за имплементацију савремених технолошких решења развијених под окриљем Индустрије 4.0. С обзиром да је наведене измене неопходно спровести кроз различите пројекте и уз подршку и партиципацију свих запослених, основни циљ истраживања је идентификација критичних фактора успеха пројекта, као и утврђивање њихове релативне важности за реализацију претходно поменутих пројеката.

Као инструмент истраживања употребљен је упитник, сачињен од питања и исказа груписаних у две секције. Прва секција је укључила питања о основним карактеристикама предузећа (нпр. власничка структура, број запослених итд.), као и питања о начину организовања производног процеса и постојећем облику аутоматизације. У оквиру друге секције дати су искази, којима су представљени релевантни фактори за успешну имплементацију пројеката, при чему је од испитаника захтевано да изнесу своје ставове на петостепеној Ликертовој скали (не)слагања. Избором једног од представљених вредности на Ликертовој скали, испитаници су давали одговор на питање колико су им појединачни аспекти важни приликом планирања и реализације

пројекта, чија је сврха имплементација неких од савремених технолошких решења у оквиру постојећег производног процеса.

Будући да је у литератури познат термин „перципиран успех“ пројекта, истраживање је спроведено са циљем утврђивања перцепције менаџера о релевантности појединачних фактора за имплементацију пројекта. Дакле, учешће у истраживању су узели запослени на менаџерским позицијама у производним предузећима, која активно послују на територији Републике Србије. На основу података које публикује Агенција за привредне регистре, насумице је извршена селекција 200 активних производних предузећа у Шумадијском округу, којима је електронским путем дистрибуиран упитник, при чему смо одговор добили од 62 менаџера изабраних предузећа. Након прелиминарне евалуације пристиглих упитника, идентификовано је 8 упитника са непотпуним одговорима, те укупан узорак за прелиминарно истраживање броји 54 испитаника. За обраду података коришћен је софтверски пакет SPSS. Како би се испунили циљеви истраживања, спроведена је експлоративна факторска анализа, анализа поузданости и дескриптивна статистичка анализа

4. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Први корак представља експлоративна факторска анализа, применом метода главних компоненти (engl. *Principal Component*). Испитаници су имали задатак да изнесу своје ставове по основу релевантности различитих аспеката управљања пројектима. Од укупно 15 исказа, 11 исказа је груписано у четири категорије, које уједно представљају одговарајуће групе критичних фактора успеха (Табела 1). КМО показатељ износи 0.657, Бартлеров тест специфичности је статистички значајан ($p=0.000$), док је 75,856% варијабилитета објашњено датим факторима.

Након спроведене факторске анализе, у другом кораку извршено је израчунавање коефицијента поузданости (Cronbach's alpha) утврђених група критичних фактора успеха, те су њихове вредности 0.810, 0.822, 0.903, 0.731, респективно (Табела 2).

Табела 1: Експлоративна факторска анализа

ИСКАЗИ		Факторско оптерећење			
		1	2	3	4
Организациони фактори					
ОФ1	Компетентност запослених за увођење новог система производње	.841			
ОФ2	Доступност релевантних информација о новом систему производње	.796			
ОФ3	Време потребно за увођење новог система производње	.735			
ОФ4	Обезбеђење потребних ресурса (материјалних и нематеријалних) за увођење новог система производње	.724			
Стејколдерски фактори					
СФ1	Унапређење квалитета производа из перспективе купца		.841		
СФ2	Обезбеђење вредности за купца		.830		
СФ3	Вероватноћа остварења пословног добитка		.808		
Технолошки фактори/дигитална компетентност					
ТФ1	Оспособљеност запослених за управљање дигиталним апликацијама (нпр. Google Drive, Dropbox, Podio, LinkedIn...)			.932	
ТФ2	Оспособљеност запослених за рад са савременим пословним алатима (нпр. e-mail, chat, instant messaging, blogs, micro-blogs, друштвене мреже)			.928	
Финансијски фактори/ефикасност					
ФФ1	Трошкови обуке запослених за увођење новог система производње				.881
ФФ2	Трошкови увођења новог система производње				.871

Извор: Истраживање аутора

Табела 2: Дескриптивна статистичка анализа и анализа поузданости

ФАКТОРИ	Аритметичка средина	Стандардна девијација
Организациони фактори: Кронбахов коефицијент алфа =0.810		
Компетентност запослених за увођење новог система производње	3.8519	.81048
Доступност релевантних информација о новом систему производње	3.7963	.89821
Време потребно за увођење новог система производње	3.9444	.89899
Обезбеђење потребних ресурса (материјалних и нематеријалних) за увођење новог система производње	4.2407	.72516
Укупно	3.9583	.66721
Стејхолдерски фактори: Кронбахов коефицијент алфа =0.822		
Унапређење квалитета производа из перспективе купца	4.2963	.79217
Обезбеђење вредности за купца	4.1481	.81048
Вероватноћа остварења пословног добитка	4.2037	.73663
Укупно	4.2160	.67030
Технолошки фактори: Кронбахов коефицијент алфа =0.903		
Оспособљеност запослених за управљање дигиталним апликацијама (нпр. Google Drive, Dropbox , Podio, LinkedIn...)	3.2407	.77545
Оспособљеност запослених за рад са савременим пословним алатима (нпр. e-mail, chat, instant messaging, blogs, micro-blogs, друштвене мреже)	3.3704	.83092
Укупно	3.3056	.76736
Финансијски фактори: Кронбахов коефицијент алфа =0.731		
Трошкови обуке запослених за увођење новог система производње	3.7407	.73164
Трошкови увођења новог система производње	4.0556	.83365
Укупно	3.8981	.69621

Извор: Истраживање аутора

Трећи корак предстваља спровођење дестриптивне статистичке анализе, како би се утврдила релативна важност идентификованих група фактора. На основу вредности аритметичке средине, може се закључити да је највећи степен значајности идентификован у случају стејкхолдерских фактора, након чега следе организациони и финансијски фактори. Најмањи значај је додељен технолошким факторима, који подразумевају дигиталну писменост запослених у предузећу.

5. ЗАКЉУЧАК

Спроведене анализе прикупљених података у производном сектору су резултирале креирањем листе критичних фактора успеха. Прва група се односи на организационе факторе, који се тичу компетентности запослених, развијених комуникационих канала међу њима, времена обезбеђеног за спровођење планираних промена, као и доступности осталих материјалних и нематеријских ресурса. Наведени фактори су својеврсна потврда важности људског аспекта у процесу управљања пројектима, као и у истраживању које су спровели Todryk (1990), Hubbard (1990), Расagnella et al. (2019). Друга група подразумева аспекте који су у корелацији са заинтересованим странама, посебно купцима, као најважнијим екстерним стејкхолдерима пројекта (Pinto & Mantel (1990). У више наврата је потврђено да перцепције стејкхолдера у погледу успеха дивергирају, те је јасно због чега је успех пројекта и идентификација критичних фактора успеха комплексна и вишезначна проблемска ситуација. Као трећа група критичних фактора успеха су технолошки фактори, који подразумевају могућности примене савремених технолошких решења у, пре свега, у комуникацији међу запосленима. Будући да прикупљање и дељење релевантних информација предстваља важан услов успешне имплементације пројекта (Clarke, 1999; Pinto & Slevin, 1988), предност се може приписати оним предузећима, која су препознала могућност примене дигиталних апликација за комуникацију међу члановима тима. Из тог разлога, утврђена је могућност да се применом дигиталних апликација наведени процес дељења информација и знања учини ефикаснијим. Четврта група фактора надовезује се на поменуто питање ефикасности и обухвата групу финансијских фактора успеха, који у значајној мери могу утицати на коначну субдину пројекта (Gomes & Romão, 2016).

Што се тиче значаја идентификованих група фактора, на првом месту су аспекти везани за стејкхолдере, који се свакако могу класификовати као једна од најважнијих области у оквиру пројектног менаџмента. Међутим, резултат који завређује посебну пажњу тиче се најслабије оцењених фактора од стране менаџера, а то су технолошки фактори. Технолошки фактори се директно односе на спремност предузећа за нову, четврту индустријску револуцију. Ипак добијени резултати нису у складу са датим претпоставкама, које су базиране на ставу да се данас очекује експанзија у области примене савремене технологије и високе спремности запослених у предузећу да примене дата решења у свакодневном раду. Наиме, резултати дескриптивне статистичке анализе показују недовољно развијену свест менаџера у погледу важности идентификованих технолошких фактора. Аналогно томе, закључак је да су запослени у производним предузећима недовољно дигитално писмени, што имплицира лимитирану спремност истих да се укључе у савремене технолошке токове и примене напредне технологије. Перципиран значај организационих и финансијских фактора успеха се налазе готово на истом нивоу, што не мора бити неочекиван резултат, пошто и једна и друга група фактора тангирају област доступности и ефикасне употребе ресурса, који се неретко описују као базични аспекти, без којих није могуће потпуно уживање користи од реализације датог пројекта (Alias et al., 2014; Gomes & Romão, 2016)

Добијени резултати истраживања имају важне теоријске и практичне импликације. Као што је већ представљено, многи аутори су се бавили истраживањем критичних фактора успеха пројекта, али идентификоване аспекте нису груписали на овакав начин, при чему су често занемарени технолошки фактори. Осим тога, лимитирани су докази о спремности за имплементацију технологија, које су последица четврте индустријске револуције. Дигитална писменост предстваља нужан предуслов не само у области инжењерских наука, већ расте и интересовање менаџера предузећа да иду у корак са савременим трендовима. Резултати овог истраживања пружају им увид у елементе управљања пројекта, којима треба ефикасно управљати, како би се унапредила ефективност реализације пројекта. Подаци о релативној важности појединих група фактора омогућавају концентрисање напора и ресурса, како би се осигурала реализација циљева пројекта у предвиђеним оквирима.

Будући да је спроведено истраживање прелиминарног карактера, могу се идентификовати одређена ограничења. На првом месту се наводи

величина узорка, која може бити ограничавајући фактор, с обзиром да мали узорак није погодан за генерализацију. Ипак, не треба изоставити чињеницу да су анкетирана предузећа лоцирана на територији Шумадијског округа, као и да је велики број предузећа затворен за спољну комуникацију и да су честе дуге и ригидне процедуре давања додатних информација о пословању предузећа. Стога, будућа истраживања треба усмерити ка проширењу узорка и укључивању предузећа лоцираних у осталим деловима Републике Србије, што може бити погодно за компарацију прикупљених података, као и извођење свеобухватног закључка о спремности предузећа у нашој земљи за имплементацију савремених технологија.

ЗАХВАЛНИЦА

Овај рад је део интердисциплинарног истраживачког пројекта (број 41010), финансираног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЛИТЕРАТУРА

- Alias, Z., Zawawi, E. M. A., Yusof, K., & Aris, N. M. (2014). Determining critical success factors of project management practice: A conceptual framework. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 153, 61-69.
- Baccarini, D. (1999). The logical framework method for defining project success. *Project management journal*, 30(4), 25-32.
- Baena, F., Guarín, A., Mora, J., Sauza, J., & Retat, S. (2017). Learning factory: The path to industry 4.0. *Procedia Manufacturing*, 9, 73-80.
- Baker, B. N., Murphy, D. C., & Fisher, D. (1997). Factors affecting project success. *Project management handbook*, 902-919.
- Belassi, W., & Tukel, O. I. (1996). A new framework for determining critical success/failure factors in projects. *International journal of project management*, 14(3), 141-151.
- Belout, A., & Gauvreau, C. (2004). Factors influencing project success: the impact of human resource management. *International journal of project management*, 22(1), 1-11.
- Bourne, L., & Walker, D. H. (2004). Advancing project management in learning organizations. *The Learning Organization*, 11(3), 226-243.

- Brettel, M., Friederichsen, N., Keller, M., & Rosenberg, M. (2014). How virtualization, decentralization and network building change the manufacturing landscape: An Industry 4.0 Perspective. *International journal of mechanical, industrial science and engineering*, 8(1), 37-44.
- Butschan, J., Heidenreich, S., Weber, B., & Kraemer, T. (2019). Tackling hurdles to digital transformation – The role of competencies for successful industrial internet of things (IIoT) implementation. *International Journal of Innovation Management*, 23(04), 1950036
- Cakmakci, M. (2019). Interaction in Project Management Approach Within Industry 4.0. In *Advances in Manufacturing II*(pp. 176-189). Springer, Cham.
- Chua, D. K. H., Kog, Y. C., & Loh, P. K. (1999). Critical success factors for different project objectives. *Journal of construction engineering and management*, 125(3), 142-150.
- Clarke, A. (1999). A practical use of key success factors to improve the effectiveness of project management. *International journal of project management*, 17(3), 139-145.
- Cleland, D. I. (1995). Leadership and the project-management body of knowledge. *International Journal of Project Management*, 13(2), 83-88.
- Cooke-Davies, T. (2002). The “real” success factors on projects. *International journal of project management*, 20(3), 185-190.
- Couillard, J. (1995). The role of project risk in determining project management approach. *Project Management Journal*, 26, 3-15.
- Davis, K. (2014). Different stakeholder groups and their perceptions of project success. *International journal of project management*, 32(2), 189-201.
- De Wit, A. (1988). Measurement of project success. *International journal of project management*, 6(3), 164-170.
- Delery, J. E., & Doty, D. H. (1996). Modes of theorizing in strategic human resource management: Tests of universalistic, contingency, and configurational performance predictions. *Academy of management Journal*, 39(4), 802-835.
- Demir, O. (2019). DIGITAL SKILLS, ORGANIZATIONAL BEHAVIOR AND TRANSFORMATION OF HUMAN RESOURCES: A REVIEW. *Ecoforum Journal*, 8(1).
- Fortune, J., & White, D. (2006). Framing of project critical success factors by a systems model. *International journal of project management*, 24(1), 53-65.
- Gemünden, H. G. (2015). Success factors of global new product development programs, the definition of project success, knowledge sharing, and special issues of project management journal®. *Project Management Journal*, 46(1), 2-11.
- Gomes, J., & Romão, M. (2016). Improving project success: A case study using benefits and project management. *Procedia Computer Science*, 100, 489-497.
- Hubbard, D. G. (1990). Successful utility project management from lessons learned. Project Management Institute.

- Hussein, B. A., Ahmad, S. B., & Zidane, Y. J. (2015). Problems associated with defining project success. *Procedia Computer Science*, 64, 940-947.
- Ika, L. A. (2009). Project success as a topic in project management journals. *Project Management Journal*, 40(4), 6-19.
- Ingason, H. T., & Jónasson, H. I. (2009). Contemporary knowledge and skill requirements in project management. *Project Management Journal*, 40(2), 59-69.
- Kerzner, H. (2002). *Strategic planning for project management using a project management maturity model*. John Wiley & Sons.
- Kerzner, H. (2017). *Project management: a systems approach to planning, scheduling, and controlling*. John Wiley & Sons
- Laudien, S. M., & Daxböck, B. (2016). The influence of the industrial internet of things on business model design: A qualitative-empirical analysis. *International Journal of Innovation Management*, 20(08), 1640014.
- Lim, C. S., & Mohamed, M. Z. (1999). Criteria of project success: an exploratory re-examination. *International journal of project management*, 17(4), 243-248.
- Liu, A. M., & Walker, A. (1998). Evaluation of project outcomes. *Construction Management & Economics*, 16(2), 209-219.
- Marnewick, C., & Marnewick, A. L. (2019). The Demands of Industry 4.0 on Project Teams. *IEEE Transactions on Engineering Management*.
- McDermott, C. M., & Stock, G. N. (1999). Organizational culture and advanced manufacturing technology implementation. *Journal of Operations Management*, 17(5), 521-533.
- McLeod, L., Doolin, B., & MacDonell, S. G. (2012). A perspective-based understanding of project success. *Project Management Journal*, 43(5), 68-86.
- Oesterreich, T. D., & Teuteberg, F. (2016). Understanding the implications of digitisation and automation in the context of Industry 4.0: A triangulation approach and elements of a research agenda for the construction industry. *Computers in Industry*, 83, 121-139.
- Pacagnella Jr, A. C., da Silva, S. L., Pacífico, O., de Arruda Ignacio, P. S., & da Silva, A. L. (2019). Critical Success Factors for Project Manufacturing Environments. *Project Management Journal*, 50(2), 243-258.
- Pinto, J. K., & Mantel, S. J. (1990). The causes of project failure. *IEEE transactions on engineering management*, 37(4), 269-276.
- Pinto, J. K., & Slevin, D. P. (1988). 20. Critical Success Factors in Effective Project implementation*. *Project management handbook*, 479, 167-190.
- PMI, (2004) *A guide to the project management body of knowledge*. Project Management Institute.
- Project Management Institute. (2018). *A Guide to the Project Management Body of Knowledge (PMBOK® Guide)-(JAPANESE)*. Project Management Institute.

- Radujković, M., & Sjekavica, M. (2017). Project management success factors. *Procedia engineering*, 196, 607-615.
- Santos, C., Mehraei, A., Barros, A. C., Araújo, M., & Ares, E. (2017). Towards Industry 4.0: an overview of European strategic roadmaps. *Procedia Manufacturing*, 13, 972-979.
- Sanvido, V. E., & Medeiros, D. J. (1990). Applying computer-integrated manufacturing concepts to construction. *Journal of Construction Engineering and Management*, 116(2), 365-379.
- Satoglu, S., Ustundag, A., Cevikcan, E., & Durmusoglu, M. B. (2018). Lean Transformation Integrated with Industry 4.0 Implementation Methodology. In *Industrial Engineering in the Industry 4.0 Era* (pp. 97-107). Springer, Cham.
- Sebestyen, Z. (2017). Further considerations in project success. *Procedia engineering*, 196, 571-577.
- Seymour, T., & Hussein, S. (2014). The history of project management. *International Journal of Management & Information Systems (Online)*, 18(4), 233.
- Shenhar, A. J., & Dvir, D. (2007). *Reinventing project management: the diamond approach to successful growth and innovation*. Harvard Business Review Press.
- Shenhar, A. J., Dvir, D., Levy, O., & Maltz, A. C. (2001). Project success: a multidimensional strategic concept. *Long range planning*, 34(6), 699-725.
- Shenhar, A. J., Tishler, A., Dvir, D., Lipovetsky, S., & Lechler, T. (2002). Refining the search for project success factors: a multivariate, typological approach. *R&D Management*, 32(2), 111-126.
- Shepherd, C., & Ahmed, P. K. (2000). From product innovation to solutions innovation: a new paradigm for competitive advantage. *European journal of innovation management*, 3(2), 100-106.
- Söderlund, J. (2004). Building theories of project management: past research, questions for the future. *International journal of project management*, 22(3), 183-191.
- Spalek, S. (2016). Traditional vs. Modern Project Management Methods. Theory and Practice. In *Smart and Efficient Economy: Preparation for the Future Innovative Economy*, 21st International Scientific Conference.
- Spalek, S. (2016, May). Traditional vs. Modern Project Management Methods. Theory and Practice. In *Smart and Efficient Economy: Preparation for the Future Innovative Economy*, 21st International Scientific Conference.
- Srivannaboon, S., & Milosevic, D. Z. (2006). A two-way influence between business strategy and project management. *International journal of project management*, 24(6), 493-505.
- Taherdoost, H., & Keshavarzsaleh, A. (2016). Critical Factors that Lead to Projects' Success/Failure in Global Marketplace. *Procedia Technology*, 22, 1066-1075.

- Todorović, M. L., Petrović, D. Č., Mihić, M. M., Obradović, V. L., & Bushuyev, S. D. (2015). Project success analysis framework: A knowledge-based approach in project management. *International Journal of Project Management*, 33(4), 772-783.
- Todayk, L. (1990). The project manager as team builder: Creating an effective team. Project Management Institute.
- Turovets, Y., Vishnevskiy, K., Tokareva, M., & Kukushkin, K. (2019, March). Technology foresight for digital manufacturing: Russian case. In *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering* (Vol. 497, No. 1, p. 012062). IOP Publishing.
- Ustundag, A., & Cevikcan, E. (2017). *Industry 4.0: managing the digital transformation*. Springer.
- Weber, B., Butschan, J., & Heidenreich, S. (2017, June). Tackling hurdles to digital transformation-the role of competencies for successful IIoT implementation. In *2017 IEEE Technology & Engineering Management Conference (TEMSCON)* (pp. 312-317). IEEE.
- Williams, T., & Samset, K. (2010). Issues in front-end decision making on projects. *Project Management Journal*, 41(2), 38-49.
- Zheng, Z., Xie, S., Dai, H. N., Chen, X., & Wang, H. (2018). Blockchain challenges and opportunities: A survey. *International Journal of Web and Grid Services*, 14(4), 352-375.

*Summary***PROJECT MANAGEMENT READINESS FOR INDUSTRY 4.0:
MAPPING CRITICAL SUCCESS FACTORS**

The development of advanced technologies, as well as the increasing use of digital technologies in the production process marked the beginning of the fourth industrial revolution, which is also known to the general public as Industry 4.0. Since it attracts the attention of a large part of the scientific and professional public and often discusses the limited capabilities of companies to take advantage of the new era of digitalization, the subject of this paper is to determine the company's readiness to implement modern technological solutions, which brings the fourth industrial revolution. The main goal of this paper is to identify critical success factors for the implementation of project management activities, as a basis for assessing their readiness to adopt modern technologies. Empirical research was conducted in manufacturing companies, which are actively operating in the territory of the Republic of Serbia, using questionnaires, as the basic instrument of research. The obtained results show that four groups of critical success factors of the project are distinguished: organizational, stakeholder, technological and financial, with the technological factors being the weakest in terms of relevance. The results of the research have significant implications for managers of manufacturing companies, providing them with insight into aspects relevant to achieving project objectives, with the ability to, by determining the relative importance of individual factors, concentrate and properly allocate their efforts and resources.

Key words: project management, projects, Industry 4.0, critical success factors, digitalization.

UDK: 339.923

СПЕЦИФИЧНОСТИ САВРЕМЕНЕ СОЦИЈАЛНЕ СТРУКТУРЕ СА ПОСЕБНИМ АКЦЕНТОМ НА ЗЕМЉЕ БРИКС-А У ГЛОБАЛНОЈ ЕКОНОМИЈИ

Ненад Дугалић*

Савремени економски односи доносе бројне нежељене проблеме, који тенденцијски прерастају корисност па и саму сврху глобализације, што доводи до велике диференцијације људи на нашој планети. Једнима је глобализација дала многобројне позитивне резултате а другим народима је донела и доноси низ негативних последица. Једна од битних одлика данашњег одрживог развоја је општа доминација финансијског капитала. Он снагом законитости утиче на трансформацију светског друштва мењајући темељне цивилизацијске вредности и структуру како друштвене, економске и политичке, тако и социјалне стварности. Дошло је до експанзије најразвијенијих светских финансијских тржишта, што је у великој мери утицало и на повећање глобалних финансијских трансакција. Велике могућности информационо-комуникацијске технологије су омогућиле знатно снижене трошкове пословања, а то је опет, омогућило јачу интеракцију и бржу размену добара, капитала, информација, идеја и знања повећавајући међузависност људи и процеса. Све је то још далеко од објективних могућности којима располаже мањи део света, углавном најразвијеније земље запада. Зато је изазов за развијене, али и земље у развоју и земље у успону (БРИКС), како да одговоре овим страховима помоћу отворене и ангазоване националне државе на међународном нивоу. Због тога аргументи о непотребној улози државе у међународним односима делују неуверљиво и још увек нису успели да ослабе моћ националних држава.

* Ненад Дугалић, Висока пословна школа струковних студија, Градски парк 2, 11080 Београд. Тел: +381113771552, e-mail: sonenesa10@gmail.com

Кључне речи: социјалне неједнакости, глобална економија, БРИКС, државна регулатива, пољопривреда

1. УВОД

Контроверзе око економске улоге државе, односно улоге државе у привредном животу имајући у виду процес глобализације највише су испољаване у земљама у развоју и земљама које су у транзицији. Пракса ових земаља упућује на то да не би смело да буде било каквих дилема о улози државе у привредном животу, нарочито ако се имају у виду крупни и сложени економски и социјални задаци.

Развој глобалне привреде, који је институционализован помоћу Општег споразума о царинама и трговини (GATT) и његовог наследника – Светске трговинске организације (WTO), треба, наводно да доведе до периода невиђеног напретка за све. Међутим, многи аутори сматрају да је таква тврдња прилично нетачна. Од Другог светског рата транснационалне развојне банке, организације за билатералну помоћ и приватна предузећа уложили су милионе долара за развој. Нове, револуционарне технологије промениле су подједнако и пољопривреду, и индустрију, и сектор услуга. Царинске стопе су драстично смањене и мале компаније које су подмиривале потребе домаћих привреда систематски су замењене транснационалним корпорацијама. Светски бруто национални производ је порастао око пет, а светски извоз око десет пута (UNCTAD, 2012, 24). Да претходна тврдња заиста важи, свет би до сада већ био претворен у прави рај. Сиромаштво, незапосленост, неухрањеност, бескућници, болести и поремећаји природне равнотеже требали би да буду само прошлост. Међутим, није тако. Ти проблеми никада нису били ни озбиљнији ни распрострањенији него што су данас.

2. ОСНОВНЕ СОЦИЈАЛНЕ ПРОТИВУРЕЧНОСТИ У УСЛОВИМА ГЛОБАЛНЕ ЕКОНОМИЈЕ

Социјалне противуречности глобализације долазе до изражаја посебно када се она посматра кроз призму њених основних облика - либерализација тржишта роба и услуга и технологије, либерализација тржишта рада, либерализација тржишта капитала и либерализација тржишта информација (Mittelman, 2000, 34). У понуди роба и услуга на

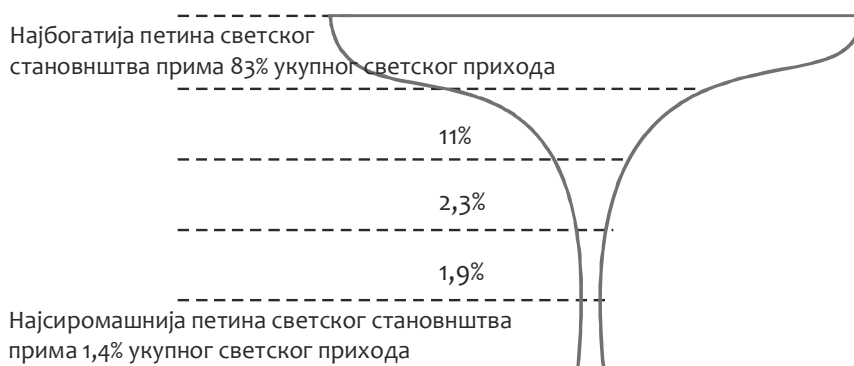
свим тржиштима предњаче високо развијене земље, односно њихове транснационалне корпорације и транснационалне банке, а потрошња остаје резервисана за оне друге - мање развијене и транзиционе економије. Резултати тога су позитивни ефекти на страни развијених и негативни ефекти на страни неразвијених земаља (лоши извозни резултати, затвореност тржишта рада, висок ниво задужености и изражена асиметричност информација).

Учинци глобализације (увек у садејству са домаћим чиниоцима) у неразвијеним земљама и доминантном делу земаља у развоју, могу се врло добро објаснити помоћу „парадигме трауме“. Наиме, „реформе и псеудореформе које диктира глобализација имају најчешће трауматичне последице за највећи део житеља тих земаља. У том смислу, више није довољно говорити о ризицима који су својствени последицама глобализације него се оне морају сагледавати првенствено кроз призму трауматизације масовних људских судбина. Истина, то се не дешава први пут у историји, а готово сигурно неће бити ни последњи. Фраза да промене морају бити болне скрива суштину, методе и циљеве тих промена. Оне резултирају дуготрајном и неоправданом трауматизацијом садашњости и одузимањем будућности за огромну већину становништва земаља све ширег "трећег" и "четвртог" света.“ (Глухова, 2005, 105).

Разлика између земаља које живе у материјалном благостању и земаља које су светска сиротиња шири се због више међусобно укрштених чинилаца. Међутим, може се претпоставити да међу важније чиниоце спада онај у којем капитал економски и технолошки најмоћнијих држава, посредством својих финансијских институција и водећих корпорација, фактички омогућава тим државама да држе већину света у колонијалном положају. То се види из података са краја XX и почетка XXI века да мрежа од 40.000 транснационалних компанија „има око 200.000 филијала широм света, власник је 1/3 свих производних фондова, производи 40% светског домаћег производа, остварује 50% спољнотрговинске размене и 80% трговине високим технологијама и контролише 90% светског извоза капитала. Поред тога, међународна трговина сировинама налази се скоро у потпуности под њиховом контролом: 90% трговине пшеницом, кафом, кукурузом, дрветом, дуваном, рудом гвожђа и јуте, 85% бакром и бокситом, 80% чајем и оловом, 75% бананама, сировом нафтом и каучуком“ (Драшковић, 2001, 142). Ово су производи чији је извоз од виталног значаја за привреде сиромашних земаља. Међутим, без обзира на то што цене примарних производа имају тенденцију константног

опадања, економске политике најмоћнијих светских финансијских институција, утичу на повећање сиромаштва у већини неразвијених земаља. Наравно, статистика није најпоузданије огледало свих облика прихода и нивоа животног стандарда, али јесте важан показатељ када је реч о положају светске сиротиње.

Социјална фотографија планете, на самом почетку новог миленијума, слична „глобалној чаши шампањца“, пружа рељефну слику економске провалије (слика 1) (Печујлић, 2002, 116).

Слика 1. Расподела светског прихода

Извор: Печујлић, М. (2002). Глобализација два лика света. Београд: Гутенбергова Галаксија.

Социјална поларизација света постаје све дубља, социјална неједнакост између и унутар друштва све већа. Типичан пример су земље БРИКС-а. Док се оне и даље доживљавају као земље у развоју, њихова друштва већ пате од разних негативних екстерналија које су повезане са напредним фазама индустријског развоја, као што су деградација животне средине, опасности по здравље везане за загађење и неједнакост у приходима. Паралелно са растом БДП-а, неједнакост дохотка је у сталном порасту у земљама БРИКС-а од раних деведесетих до касних двехиљадитих, са изузетком Бразила.

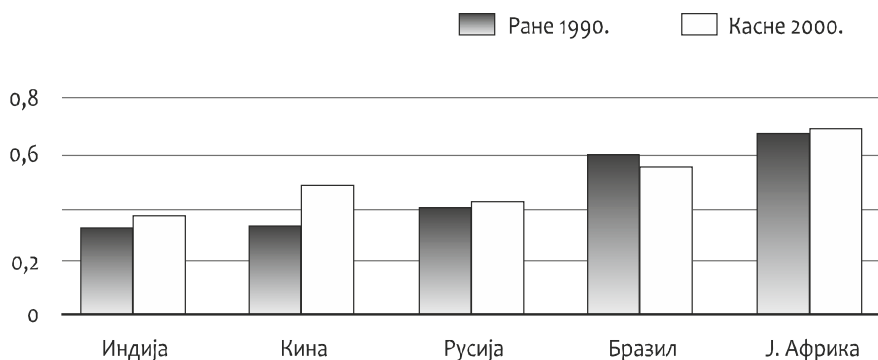

График 1. Неједнакост прихода у земљама БРИКС-а (ране 1990. и касне 2000.), кроз Gini коефицијент

Извор: OECD, Divided We Stand: Why Inequality Keeps Rising, 2011.

Јужна Африка је на врху листе, мада показује благи пораст у односу на еру апартејда. Међутим, богатство у Јужној Африци је и даље углавном концентрисано код малог броја људи, углавном унутар беле расне групе, иако број црних милионера такође расте (тзв. „Црни дијаманти“). Док просперитетна подручја у земљи имају најбољу приватну здравствену заштиту и образовање, већина земље још увек заостаје, и користи државне школе и болнице у тешким условима. Размишљајући о све тежој социјалној ситуацији у земљи средином 2013. године, гувернер Јужноафричке резервне банке позвао је владу, пословне групе и организације рада да „стабилизују“ економске односе и одговоре на „рањивост“ земље (Marcus, 2013), што значи, да треба обезбедити основне услове за живот, најсиромашнијем делу становништва, које они нису у стању да приуште себи због лоше материјалне ситуације.

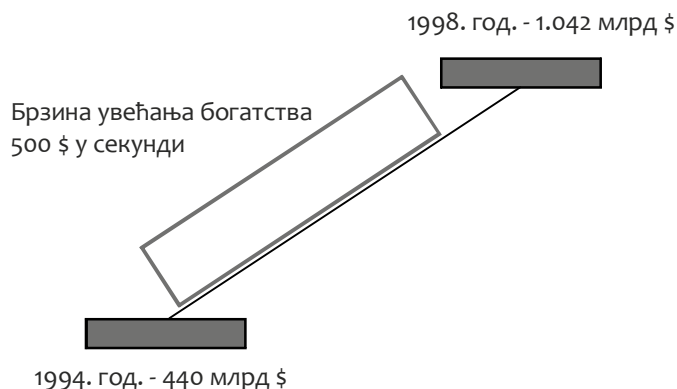
У Индији, такође, јаз у приходима је огроман. Систем елитног образовања створен је захваљујући расту БДП-а, а са друге стране остаје огромно подручје где су скоро сваки пети мушкарац и свака трећа жена неписмени. Док се земља истиче као највећи произвођач генеричких лекова, њен систем здравствене заштите је нерегулисан и сиромашни морају да се ослањају на неквалитетно а понекад и експлоатационо здравствено осигурање (Sen, 2013). Односно, становништво не добија за узврат адекватну здравствену негу за средства која издваја у фонд за здравство.

Руско богатство је такође концентрисано у рукама малог броја људи тзв. „олигарха“. Десет најбогатијих Руса крајем деведесетих година прошлог века имало је богатство мање од 3,5% БДП-а земље. Проценат је порастао на 8,5% у 2003. години и на 15,2% у 2008. години, након периода одрживог раста БДП-а. У 2009. години, услед финансијске кризе, нето вредност најбогатијих пала је на 8,6% (The 100 Richest Russians, 2013). У Кини се произвођачи премештају у унутрашње провинције како би искористили мање трошкове а неке индустрије траже државну помоћ за преживљавање. Радници, посебно они који теже да се придруже новој средњој класи, суочавају се са спектром стагнирајућих или чак опадајућих плата. Кинески Национални биро за статистику објавио је процену Gini коефицијента у 2013. години проценивши ниво од око 0,47 (са врхунцем од 0,49 у 2008. години), што је изнад нивоа од 0,4, који се обично сматра критичним прагом за потенцијалне немире (China Breaks Long Silence on Inequality Statistics, 2013).

Бразил је једина земља БРИКС-а у којој се мерена неједнакост смањила у прошлој деценији. То је било могуће услед спровођења низа иновативних политика, заснованих на подршци најсиромашнијим сегментима становништва. Једна од њих је укључивала готовинске трансфере најсиромашнијим породицама, обавезну вакцинацију, финансијску помоћ за школску децу, подршку породичној пољопривреди и различите облике микрокредита. Кључна компонента је била породични додатак, уједно и највећи социјални механизам на свету, кога је добило више од 11 милиона породица или више од 26% становништва (International Poverty Centre, 2007). Упркос успеху ових политика, Бразил је и даље једно од најнеуједначенијих друштава на свету. Наиме, образовање и систем здравствене заштите углавном су приватизовани, што подразумева додатне трошкове за домаћинства.

Слична ситуација је и у остатку света. „Економски раст доживело је 15 земаља, док се у вртлогу стагнације и опадања нашло 100 земаља света, а преко 1,5 милијарди становника живи са једним доларом дневно. У 90 земаља света економска ситуација је гора него пре десет или двадесет година.“ (Human Development Report, 2003). Међутим, и поред овако лоших показатеља, више од једне милијарде људи је избегло екстремно сиромаштво, а чак 2,1 милијарда људи је добила приступ побољшаним санитарним условима (HumanDevelopmentReport, 2016). На другој страни, 255 светских милијардера контролише више богатства него што износи комбиновани годишњи доходак земаља у којима живи 45% светског

становништва. Или, иметак супермагната Била Гејтса у једном моменту је био већи од прихода 100 милиона Американаца.“ (Human Development Report, 2004). Но, није реч само о настајању огромних богатстава, већ и о невероватној брзини којом се стварају.

Слика 2. Ритам богаћења најбогатијих 200 људи света на крају XX века

Извор: Castells, M. (1999). Information Tehnology, Globalization and Social Development. Paper for United Nations Research Institute for Social Development's conference, Genova, 22 September, 1999.

За само три деценије, 20% најбогатијих увећало је своју имовину од 70 на 85% светског богатства. Само 200 највећих милијардера за свега четири године увећало је своје богатство од 440 на 1.000 милијарди долара (слика 2) (Castells, 1999). Опиљивију представу о дубини социјалне противуречности у условима глобалне економије добијамо ако овај ток упоредимо са ситуацијом у Америци од 1930. до 1944. године, када се број милионера смањило за једну трећину – од 20.000 на 13.000 (Korten, 1999, 86). Тиме долазимо до општег закључка о разорној динамици, све бржем ритму стварања све дубље социјалне противуречности. Диспаритет у приходима између најбогатијих и најсиромашнијих земаља износио је почетком XIX века 1:3, да би се метеорском брзином попео на 1:13 почетком XX века. Но, док су шездесетих година XX века разлике у економији „државе благостања износиле 1:30, у време владавине неолиберализма (1990) оне су скочиле на 1:60, а после седам година на 1:74, и потом на 1:84“ (HumanDevelopmentReport, 2005).

Наведене разлике постају још веће када се узме у обзир да „најбогатијих 10% популације поседује 60% богатства, а у оквиру ове структуре, 1% појединаца поседује 25%, а осталих 9% најбогатијих 35% укупног богатства. Првих 1% поседује просечно богатство које је 25 пута веће од просека друштва, а богатство осталих 9% је четири пута веће од просека. Остатак богатства расподељен је између 50% најсиромашнијих, на које отпада 5% укупног богатства, и 40% средње класе која поседује 35% укупног богатства“ (Пикети, 2015, 280-281).

На бази свих ових чињеница, а не само солидарности са сиромашнима у свету, треба сагледати растући отпор глобализацији и у најразвијенијим земљама, и што је много важније, унутрашње противуречности самог процеса глобализације. Нису ти отпори, ни те противуречности такве да омогућују преокрет у развоју светске економије и политике у смислу укидања поробљавајућих и потчињавајућих учинака глобализације и праведније расподеле светског богатства, светске моћи и животних шанси. Али, они нису ни нешто привремено и маргинално. Утолико пре што глобализација „сељењем“ капитала у земље са јефтином радном снагом и богатим сировинама, повећава незапосленост, продубљује социјалне неједнакости и тенденцијски снижава достигнути ниво стандарда већинског дела радног становништва у најразвијенијим земљама.

3. МОГУЋНОСТИ УСПОСТАВЉАЊА БАЛАНСА ИЗМЕЂУ РЕГУЛАЦИЈЕ И ДЕРЕГУЛАЦИЈЕ

У условима глобализације светске привреде улога и значај државе и њене интервенције у изградњи и функционисању привредног система нису изгубиле основне атрибуте. Нови су само оквири и методе деловања државе и њених органа. Савремена тржишна утакмица, односно опстанак на тржишту, одређује доњу границу потребне ефикасности привредног система. С друге стране, тржишни механизам алокације ресурса, заправо, јесте јединствено тржиште роба, услуга и фактора производње на коме је свим субјектима загарантована слобода оснивања предузећа, кретање робе и услуга (Петровић, 2002, 25). То у појединим државама подразумева укључивање у регионалне интеграције (нпр. Европска унија), где је улога државе и њених органа пресудна у приступању и стварању интегралног тржишта. Ово не значи да тржиште и даље није најефикаснији механизам економског одлучивања и алокације фактора производње, али чињеница

је да савремене привреде јесу по правилу мешовите привреде, што подразумева деловање тржишних законитости и принципа уз интервенције државе кад год је то неопходно.

Међутим, и поред те реалности, позиција државе и државне регулативе је једно од највише оспораваних питања, које се поставља у бројним дебатама у вези са кључним аспектима процеса глобализације светске привреде. Све то због чињенице да дерегулација представља једну од најбитнијих одредница процеса глобализације. Управо, те идеје покрећу све више присутну тезу о директној повезаности између све учесталијих захтева за смањењем улоге државе и њене регулативе, што значи наметање прописа за укидање националних трговинских препрека. То има за последицу доношење међународних уредби којима се забрањује сваки облик мешања националних држава у слободне односе размене. „Неолиберали, као најгласнији протагонисти светског тржишта, захтевају разградњу државне регулативе као услов да се обезбеди успешан развој економије. Акценат се ставља на вођење антиинфлаторне, профитно оријентисане политике, на смањење пореза, редукцију обима државног власништва, а што се постиже фаворизовањем процеса свеопште приватизације и сл.“ (Лековић, 2006, 68).

За разлику од неолиберала, противници оваквих ставова критикују непромишљеност и брзину процеса глобализације зато што у многим земљама то може да изазове економску и социјалну дестабилизацију. Заправо, сматрају да је реч о својеврсном новом облику колонијализма, што за њих значи губитак идентитета и свођење човека на пуког потрошача. Истовремено, искуство из прошлости је показало да нема социјално-тржишне привреде која би била ефикасна и заснована на научно-техничком напретку, без активне улоге државе. Економске (које доводе и до социјалних) неједнакости, крајем XX и почетком XXI века у великом броју земаља су у перманентном порасту, где чак 40% становништва слабијег материјалног стања има врло мало користи од оствареног привредног раста, а у појединим случајевима реални доходи су снижени, што све доводи до још већег гепа између најбогатијих и најсиромашнијих (OECD, 2015).

Поред класичних, социјално-економских, ту су и нове неједнакости и облици зависности, везани за појаву нових технологија и информатички јаз између развијених и неразвијених земаља у свету. Класичне диспропорције у светском развоју после Другог светског рата енормно су

повећане од 1:3 на 1:150 између неразвијених и развијених земаља, тако да је данас најнеразвијенијим земљама потребно скоро три и по века да досегну садашњи ниво развијености развијених земаља. „У високоразвијеним земљама света данас је концентрисано преко 92% финансијског капитала, извршена је концентрација нових технологија и иновација, са 98% свих открића у свету. Ради се о постиндустријској цивилизацији у тим земљама, са високим животним стандардом, промењеном социјалном структуром и квалитетом начина живота. Насупрот томе је неразвијени свет (земље у развоју), у којима живи око 80% становништва, са свега 12% индустријске производње, 17-18% извоза, 16-20% бруто домаћег производа, са високим спољним дугом, који делује попут затегнуте омче (јер за нето отплату дугова ових земаља одлази готово 30% њиховог домаћег производа, а у највећем броју земаља и целокупна национална штедња)“ (Петричевић, 2014, 507). Неадекватним односима глобалне размене ове земље годишње губе више средстава него што је укупна годишња јавна помоћ тим земљама. На почетку трећег миленијума преко 500 транснационалних компанија (од којих је највећи број из САД или под њиховом контролом) контролише 70% међународне трговине и највећи део светског богатства, а 358 милијардера, власника крупног капитала, имало је веће богатство него 45% светског становништва или 2,6 милијарди људи (Митровић, 2000, стр. 28).

Табела 1. Индикатори сиромаштва у свету крајем XX и почетком XXI века

2,5 милијарде људи или 40% светске популације живи са мање од 2 долара на дан
10% најбогатијих људи контролише 54% светског богатства
110 милиона деце не иде у школу – половина њих је у Африци и јужно од Сахаре
1 милијарда људи нема приступ води и пићу

Извор: United Nations Development Programme. Retrieved April 25, 2019, from: <http://www.undp.org/>

Према приказаним подацима UNDP крајем прошлог и почетком овог века две и по милијарде људи или четрдесет процената светске популације живело је са мање од два долара на дан. Десет процената најбогатијих људи контролисало је више од педесет процената светског богатства. Преко сто милиона деце не иде у школу, а половина њих је у

Африци и јужно од Сахаре. Око милијарду људи нема приступ води за пиће (Митровић, 2005, 3). Циљеви установљени на Миленијумском самиту 2000. године у борби против сиромаштва нису остварени ни до данас. Наиме, број сиромашних у свету не само да није смањен, већ је и повећан и то у земљама које су богате нафтом (Африци, Блиском Истоку, Источној Европи и већем делу Азије).

Сиромаштво у светским оквирима мери се по критеријумима које су дефинисале Организација УН за храну и пољопривреду (FAO) и Светска банка (WB). Ове две светске институције дефинисале су универзалну границу, тј. линију сиромаштва, која обухвата конкретне показатеље поседовања одређене количине средстава (калоријска вредност намирница и новац) које су неопходне за одржање егзистенцијалног минимума људи (храна, становање, одевање), без обзира у ком делу света они живе. Ови критеријуми се непрестано усклађују и прецизирају. У погледу дневног уноса намирница које су неопходне за функционисање човека и одржавање његовог здравља, FAO је проценила да би дневни унос намирница требало да износи 2.720 килокалорија (Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO, 2002, 9).

На основу новог званичног критеријума Уједињених нација, апсолутно сиромашни људи су они који живе од прихода који је мањи од 1,25 долара дневно. За разлику од тога, друге међународне институције дефинисале су да апсолутно сиромаштво чине људи, који на располагању имају мање од једног долара на дан (Марковић, 2009).

Посматрајући критеријум FAO-а (апсолутно сиромашни су они који располажу са мање од 1,25 долара на дан) у 2010. години највећи проценат сиромашног становништва живео је у региону Суб-сахарске Африке (50,9%). Одмах иза њега следи Јужна Азија (40,4%), па Источна Азија и Пацифик (16,8%). У земљама у развоју, као целини, која обухвата 2/3 становништва планете, проценат сиромашног становништва износио је 28,8%. У Европи и Централној Азији, као и на Блиском Истоку и у Северној Африци, у односу на друге регионе света, забележен је знатно мањи проценат сиромашних (по 0,04% у оба региона). Такође, како развијене, тако и земље у развоју бележе пораст производње еколошки здраве и свима доступне хране, при чему неке земље бележе вишеструко повећање. „Сједињене Америчке Државе представљају највеће тржиште органске хране, у вредности од 35,8 милијарди евра. Водећу улогу на тржишту органске хране у свим земљама света имају воће и поврће, хлеб,

житарице, пиће, млеко и месо. У међународној трговини, свеже воће заузима прву позицију“ (Голијан и Димитријевић, 2018, 140). Поред развијених земаља и земље у развоју све више се усредсређују на органску пољопривредну производњу, с обзиром да су и могућности извоза ових егзистенцијалних производа велике. Ово показује да живимо у глобалном свету, убрзане технолошке међузависности. Пољопривреда добија улогу чиниоца еколошког и одрживог развоја, а у глобалној тржишној економији задатак „прецизне пољопривреде“ и обресе агробизниса (Илић, 2006, 529), што значи да циљ пољопривреде у савременим условима није само производња хране за подмиривање потреба становништва, већ и обавеза стварања профита.

Табела 2. Удео сиромашних становника по регионима света у 2010. години

Региони света	1,25 \$ на дан, сиромашних у свету у %	Становништво (у милионима)	1 \$ на дан сиромашних у свету у %
Источна Азија и Пацифик	16,8	1.884	316
Латинска Америка и Кариби	8,2	550	45
Јужна Азија	40,4	1.476	596
Суб-сахарска Африка	50,9	763	388
Земље у развоју (укупно)	28,8	4.673	1.345
Европа и Централна Азија	0,04	473	17
Блиски истоци Северна Африка	0,04	305	11

Извор: Вилић, Д. и Нишић, В.(2015). Сиромаштво - друштвена појава (и процес) у глобалном друштву, Радови - часопис за хуманистичке и друштвене науке, св. 1, бр. 21, стр. 6, на основу: The World Bank, Working for a World Free of Poverty, 07/05/2010.

Све то говори да у садашњој фази глобалног капитализма, у којој доминира најбогатија класа у свету (у чијем саставу улогу имају власници

крупног капитала, финансијске олигархије, магната војне индустрије и медија), друштвени развој се не креће у правцу веће солидарности, већ у правцу све веће социјално-класне диференцијације света. У том смислу је неопходна државна регулатива. Међутим, улога државе не би требало да се своди на пуко кориговање тржишних недостатака, него да она има битну улогу у заштити јавног интереса и стварању веће друштвене једнакости.

Значај државе огледа се у ефикасном структурирању привредног система у условима глобалне економије, и то подразумева одређене улоге које држава мора имати, а оне су (Стојановић, 2000, 74):

- алокативна улога (максимално ефикасна алокација ресурса);
- дистрибутивна улога (сразмерно тржишном доприносу или фискалним системом јавних расхода и прихода);
- стабилизациона улога (пуна запосленост и привредни раст);
- развојно-структурна улога (дугорочни државни инвестициони фондови, мере, инструменти и механизми економске политике).

Привредни систем у тржишној економији, функционално гледано, представља тржишне механизме алокације робе и фактора производње (ресурса), а у нормативном погледу се састоји из скупа закона и прописа са којима се обезбеђују услови за функционисање таквих механизма (Петровић, 1997, 28).

Улога националне државе у својству регулатора економских токова је значајно смањена. Упоредо, у самој сфери државне регулативе дошло је до промена због успостављања услова за слободније тржишно деловање. То је неминовно довело до разградње социјалне компоненте. Међутим, наведене околности нису довеле и до смањеног учешћа активности државе. Напротив, оне су се повећале у многим областима, због чега неки аутори констатују да је, у ствари реч о промени правца државних активности.

Уместо да решава социјална питања, активност државе се усмерава ка економском расту и његовом подстицају.

Експанзија глобалне економије, у великој мери обликује економску стратегију, али и економску политику појединих држава. Економска сувереност држава не само да је сужена него се непрестано доводи у питање. Нови односи моћи знатно отежавају увођење ефективне контроле

кретања капитала. Раст, па и доминација транснационалних корпорација (ТНК), чији укупни приход превазилази бруто домаћи производ средње развијених земаља, скоро чини бескорисним увођење или одржавање трговинских баријера. Корпорације су покушавале да смање трошкове избегавајући државне прописе који су штитили интересе радника, незапослених, сиромашних и наравно животну средину. Ови прописи су представљали само повећање трошкова, а смањење конкурентности и профита. Свуда је нарастао притисак да се ови прописи укину што је брже могуће. Истовремено, постоји и страна која заступа супротно мишљење које скреће пажњу на повећање улоге државе у развијеним земљама. Она је посебно била изражена у прошлом веку. Њен основни циљ је био у томе, да се формира економија која ће бити мање подложна цикличним колебањима, уз претпоставку да се то може остварити помоћу јаког јавног сектора.

Међутим, многе земље некритички, пребрзо и непромишљено су напустиле тзв. макроекономско планирање, које се пре свега неоправдано везивало за бивше социјалистичке земље, иако је у периоду од 1960. до 1980. године био светски феномен, карактеристичан чак и за развијене капиталистичке земље (Бекер, 2005, 145). Са растом популарности либерализације, дерегулације и приватизације, макроекономско планирање (национални планови развоја) се напушта као експонат социјалистичких економских односа. Да је могуће успоставити баланс између регулације и дерегулације, доказује између осталог чињеница да је земља, која годинама има највећи раст на свету и супериорне интерне и екстерне макроекономске показатеље, типичан пример успеха националних планова развоја и одбацивања унифицираног неолибералног концепта. У питању је Кина, земља у којој се структурне реформе спроводе по сопственом рецепту, а не наметнутом. Кина се са пуним правом, иако није напустила макроекономско планирање и планове националног развоја, може похвалити великим успехом, што свакако није случај са земљама у транзицији које су оствариле неупоредиво скромније резултате напуштајући државну регулацију и планове.

Од почетка спровођења тржишних реформи, Кина остварује изванредне резултате на пољу економског просперитета. Чак и у условима избијања и кулминације финансијске кризе у Источној Азији у последњој деценији XX века, задржава супериорне макроекономске показатеље. Реални економски раст у осмој деценији XX века у просеку је

износио 9,3% годишње, у деветој деценији у просеку 10,1%, а у новом миленијуму у просеку 9% (Ковачевић и Бојић, 2014, 74). Инфлација је далеко испод нивоа карактеристичних за остале земље у развоју, а приближно на нивоу инфлације најразвијенијих земаља. Просечна стопа инфлације за 2013. годину износила је 2,6%. Супериорна је и екстерна позиција Кине у виду снажног извозног раста и више од 176 милијарди долара суфицита у билансу текућих трансакција, као и прилив страних директних инвестиција који је износио 117,6 милијарди долара, а ниво девизних резерви (укључујући и злато) је био 3,82 трилиона долара за исту годину (Ковачевић и Бојић, 2014, 72-77).

На основу наведених података, Кина се узима као типичан пример успеха националних стратегија развоја и одбацивања некритичке имплементације неолибералних рецепата. Либерализација у свим аспектима била је промишљена, испланирана и инкорпорирана у планове развоја.

Према томе, основна улога државе у економији је да успостави и примени правила игре, што тржиште само по себи није у могућности да спроведе. Потреба за државном регулацијом не значи одбацивање тржишног механизма, већ напротив, слободно тржиште представља терен за успешну државну интервенцију на тржишту. Зато се намеће закључак да је национална држава и даље кључни фактор у регулисању међународних токова, упркос израженој динамици одвијања актуелног процеса глобализације. Решење је, као и увек, негде између две крајности. Земље које развијају своју економију не смеју одустати од своје националне стратегије развоја. Морају се изборити, колико то околности дозвољавају, за очување економског суверенитета, уз неизбежно прилагођавање актуелним тенденцијама и међународним околностима.

4. ЗАКЉУЧАК

Глобализација је противуречан процес који ствара различите ефекте за центар и периферију, при чему развијене и доминантне земље диктирају правила игре и представљају субјекат, док неразвијене земље постају објекат међународних економских збивања и активности. О томе најбоље говори чињеница о великој поларизацији развијености и сходно томе маргинализацији већине светског становништва. Неправичност и неједнакост унутар једне земље и између земаља је често навођена

негативност савремених глобалних тенденција, нарочито од осамдесетих година XX века. Раслојавање и растућа економска асиметрија унутар појединих земаља, такође је видљива у чињеници да све мање богатих појединаца поседује све већи капитал, док је, с друге стране, већи број оних испод доње границе егзистенцијалног минимума.

Наиме, јасно је из негативних догађаја које продукује глобализовано финансијско тржиште, да концепт апсолутне доминације тржишта, односно дерегулације и либерализма, више није одржив, па је потребно преиспитати какав концепт управљања, тј. регулације је потребан растуће интегрисаној светској економији. У таквом амбијенту свака национална држава тражиће посебна решења, па је уместо досадашње идеологије (прописивање истог либералног рецепта за све), потребно увести прагматична, диференцирана решења. Зато су потребне институције и политике које ће користи од глобализације равномерно дистрибуирати и тиме предупредити растући тренд асиметричног развоја у свету.

ЛИТЕРАТУРА

- Бекер, Е. (2005). Економски аспекти глобализације. *Привредна изградња*, 48(3-4), 135-153.
- Castells, M. (1999). Information Tehnology, Globalization and Social Development. *Paper for United Nations Research Institute for Social Developmept's conference, Genova, 22 September, 1999.*
- China Breaks Long Silence on Inequality Statistics. *The Telegraph*, January 18, 2013. Retrieved March 05, 2019, from <https://www.telegraph.co.uk/finance/economics/9810436/China-breaks-long-silence-on-inequality-statistic.html>
- Драшковић, В. (2001). Појам, узроци и последице глобализације. У: Љ. Првуловић, (ред.). *Глобализација и транзиција* (стр. 139-148). Београд: Институт за међународну политику и привреду.
- Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), The State of 2002 Food Insecurity in the World, Published in 2002 by the *Food and Agriculture Organization of the United Nations Viale delle Terme di Caracalla, 00100 Rome, Italy.*
- Global Development Finance: Mobilizing Finance and Managing Vulnerability. 2005. *The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank, Washington.*
- Глухова Викторовна, А. (2005). Политическая конфликтология перед вызовами глобализации. *Социологические исследования*, 8, 100-106.

- Голијан, Ј. и Димитријевић, Б. (2018). Глобално тржиште органске хране. *Actaagriculturae Serbica*, 23(46), 125-140.
- Human Development Report 2003, United Nations Development Programme, New York.
- Human Development Report 2004, United Nations Development Programme, New York.
- Human Development Report 2005, United Nations Development Programme, New York.
- Human Development Report 2016, United Nations Development Programme, New York.
- Илић, В. (2006). Квалитет и маркетинг - 'кључ' за Европу. *Економика пољопривреде*, 53(3), 529-542.
- International Poverty Centre, Evaluating the Impact of Brasil's Bolsa Familia: Cash Transfer Programmes in Comparative Perspective, *United Nations Development Programme*, New York, 2007.
- Korten, C. D. (1999). The Failures of Bretton Woods, *The Social Crediter, The Official Journal of the Social Credit Secretariat*, 78(1), 1-6.
- Ковачевић, С. и Бојић, Д. (2014). Економски систем Кине - Реформе и економски раст, *ActaEconomica*, 12(21), 67-84.
- Лековић, В. (2006). Противуречности државног управљања у условима глобализације. *Економске теме*, 44(1-2), 67-76.
- Marcus, G., *The Implications of the Crisis for Monetary Policy*. Speech given at the Bureau for Economic Research Annual Conference, Sandton, June 6, 2013. Retrieved April 25, 2019, from <https://www.bis.org/review/r130611a.pdf>
- Марковић, А. (2009). Сиромаштво у свету: Глад у технолошкој ери, *Бизнис & Финансије*, бр. 55. Преузето 20. априла, 2019. године, са <http://bif.rs/2009/07/siromastvo-u-svetu-glad-u-tehnoloskoj-eri/>
- Митровић, Љ. (2000). Глобализација и савремена левица: за мондализацију отпора и борби против савременог империјализма. Београд: Институт за политичке студије.
- Митровић, Љ. (2005). Контроверзе о судбини идентитета у процесу глобализације и регионализације Балкана. У: Љ. Митровић, Д. Б. Ђорђевић, и Д. Тодоровић (ред.). *Културни и етнички идентитети у процесу глобализације и регионализације Балкана* (стр. 1-10), Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу.
- Mittelman, H. J. (2000). *The Globalization Syndrome: Transformation and Resistance*. New Jersey: Princeton University Press.
- OECD 2015. *In It Together: Why Less Inequality Benefits All*. OECD Publishing, Paris. Retrieved March 10, 2019, from <http://dx.doi.org/10.1787/9789264235120-en>
- Печујлић, М. (2002). *Глобализација два лика света*. Београд: Гутенбергова Галаксија.
- Петричевић, Б. (2014). Утицај страног капитала на развој земаља у транзицији и глобализација. *Пословне студије*, 11-12, 499-517.

- Петровић, П. (1997). *Маркетинг стратегија и међународно пословање предузећа*. Београд: Институт за спољну трговину.
- Петровић, П. (2003). Нова улога државе у привредном животу у условима глобализације. *Економика пољопривреде*, 50(1), 23-37.
- Пикети, Т. (2015). *Капитал у XXI веку*. Нови Сад: Академска књига.
- Sen, A., *Way India Trails China*. The New York Times, June 2013. Retrieved March 10, 2019, from <https://www.nytimes.com/2013/06/20/opinion/why-india-trails-china.html>
- Стојановић, И. (2000). *Држава и тржишне реформе*. Београд: Прометеј.
- The 100 Richest Russians, *Forbes*, July 23, 2004. See also „Russia’s Richest: Forbes Publishes Billionaire List“ RT, April 18, 2013. Retrieved April 25, 2019, from <https://www.rt.com/business/russias-richest-billionaire-forbes-list-059/>
- UNCTAD (2012). *World Investment Report 2012: Towards a New Generation of Investment Policies*, Geneva, table I.8.
- United Nations Development Programme 2017. Retrieved April 25, 2019, from: <http://www.undp.org/>
- Вилић, Д. и Нишић, В. (2015). Сиромаштво - друштвена појава (и процес) у глобалном друштву. *Радови - часопис за хуманистичке и друштвене науке*, 1(21), 1-22.

*Abstract***SPECIFICS OF MODERN SOCIAL STRUCTURE WITH FOCUS ON
BRICS COUNTRIES IN THE GLOBAL ECONOMY**

The process of economic and political globalization has a major impact on the integrity and sovereignty of national states. This pressure is felt most by developing countries and countries in transition. Also, social inequality is unavoidable for the countries members of BRICS, whose societies are already under the influence of negative activities of modern industrial development. Never before, has the economic activity produced so much material wealth in such a short period of time, and at the same time, it has degraded the natural environment to a large degree. Inequality in income between and within the states themselves is growing. It is reflected in the fact that less and less wealthy individuals have an increasing share of capital, while, on the other hand, there is a growing number of those who are below the poverty line. The working class is even in a more difficult situation, taking into account ever worse working conditions and a reduction in salaries. All this led to the breakdown of the social component. However, in such social circumstances, the role of the state as a regulator of economic activities is crucial. The benefits of globalization have to be evenly distributed, and that is why institutions and policies are needed to prevent global imbalances of the world development in the future. The more and more frequent demands for reducing the role of the state and its regulations have not been achieved. On the contrary, its activities have increased in many areas, with only a changed mode of operation. The emphasis is placed on economic growth and development, and less on the direct solution of social issues.

Key words: social inequalities, global economy, BRICS, state regulation, agriculture.

UDK: 343.241(44)

КАЗНЕ У ФРАНЦУСКОМ КРИВИЧНОМ ЗАКОНИКУ ОД 1810. ГОДИНЕ

Милица Маринковић*

Аутор у раду анализира казнени систем француског Кривичног законика од 1810. године (Code pénal de 1810), имајући у виду утицај који је овај Законик, а самим тим и његов казнени систем извршио на даљи развитак француског и европског материјалног кривичног права. У прилог томе довољно говори чињеница да је Наполеонов Кривични законик од 1810. године, уз касније измене и допуне, остао на снази пуне 184 године. У раду се казнени систем Законика од 1810. године излаже према оригиналној систематици Законика, који је први пут у историји модерног европског кривичног права извршио троеобу кривичних дела и казни. Пошто је реч о Законику који је донет двадесет једну годину после изведене буржоаске револуције, аутор упоређује казнени систем овог законика са казним системом првог револуционарног Кривичног законика од 1791. године, али и са казнама које су се примењивале под „старим режимом“ (Ancien régime). У раду се на основу података из објављених извора и литературе детаљно анализира саджај свих казни које су предвиђене Кривичним законом од 1810. године. Притоме се посебно указује на кључне криминолошке проблеме које је изазивала примена појединих казни.

Кључне речи: казне, казнени систем, Кривични законик од 1810. године

* Докторанд на Правном факултету Универзитета у Крагујевцу; контакт: milica.marinkovic93@yahoo.com

1. УВОД

Док се, речју Вејона, првим француским Кривичним закоником од 1791. године „појединац, у складу са Декларацијом права човека и грађанина, штитио од злоупотреба носилаца власти, Закоником од 1810. године се, насупротив томе, држава штитила од свих који јој прете“ (Veillon, 2009). Таква промена циља казнене политике морала је да се одрази и на казне у новом Кривичном законнику.

У условима тек преживљене Револуције и револуционарног терора с једне стране, а спољног рада који је Наполеон водио са друге, Француска је била земља „заражена криминалним фалангама које су сејале терор“ у којој је владао „ендемски криминал“ (Veillon, 2009). Комисија за израду нацрта Кривичног законика који је требало да реши ове проблеме образована је 1801. године. На сеанси одржаној 16. преријала XII године (5. јун 1804), по наређењу самог Наполеона Бонапарте законодавна комисија је добила четрнаест питања на која је требало да да одговор, а последњих шест су се тицала казни и казнене политике. Девето питање („Да ли би требало да постоји смртна казна?“), десето питање („Да ли би требало да постоје доживотне казне?“), дванаесто питање које се тицало оправданости постојања казненог минимума и максимума, као и тринаесто које се тицало полицијског надзора, усвојена су *без дискусије*. Једанаесто питање („Да ли би требало да постоји конфискација?“) и четрнаесто које се тицало рехабилитације осуђеника су такође решена на афирмативан начин након краће дискусије. (Nypels, 1864)

Подели свих кривичних дела на злочине, иступе и преступе, која је као кривичноправни новитет спроведена у Кривичном законнику од 1810. године, одговарала је подела у Законнику казни на испаштајуће и казне срамоћења којима су кажњавани злочини, поправне казне којима су се кажњавали преступи и полицијске казне којима су кажњавани иступи (Code pénal de 1810, чл. 7, 8, 9, 464).

2. ИСПАШТАЈУЋЕ КАЗНЕ И КАЗНЕ СРАМОЋЕЊА

2.1. Главне испаштајуће казне и казне срамоћења

2.1.1. *Смртна казна*

Док се приликом доношења првог револуционарног Кривичног закона развио спор у вези са оправданошћу смртне казне, у казнени систем Закона од 1810. године смртна казна је уврштена без дискусије у законодавној комисији¹ (Ortolan, 1841, Nypels, 1864). Према Кривичном закону од 1810. године смртна казна се увек извршавала одсецањем главе (Code pénal de 1810, чл. 12). Ово решење је преузето из Закона од 1791. године, приликом чијег доношења је проблем начина извршења смртне казне третиран као питање које се пре свега тиче правне једнакости, стога што је у предреволуционарном кривичном праву начин извршења смртне казне зависио од сталешке припадности осуђеног. Одсецање главе је било резервисано само за племиће, док је обичан свет кажњаван вешањем, спаљивањем, стављањем на точак и везивањем руку и ногу за репове четири коња (Du Boys, 1874). За одсецање главе се користила гиљотина, изум доктора Гиљотена (*Joseph-Ignace Guillotin*) који требао да „модернизује, убрза и олакша законито проливање крви“ (Megivern, 1991). Прихватању гиљотине помогао је и Шарл Анри Саксон, члан породице чији су чланови читав век служили као краљевски целати. Сансон се жалио на потешкоће одсецања главе мачем и секиром, понајвише због тога што су ови алати морали често да се оштре, али и зато што је сам посао одсецања главе био физички исцрпљујући за целате (Roth, 2014).

Упркос генералној строгости Кривичног закона од 1810. године, број кривичних дела за која је била предвиђена смртна казна није био већи у

¹ Смртна казна је на кратко била укинута Законом од 4. бримера IV године (26. октобар 1795). Један од истакнутијих чланова законодавне комисије, Ги Жан-Батист Тарже, поновно увођење смртне казне оправдао је тиме што је „од свих осећања која утичу на душу поквареног човека, најживља љубав према животу и страх од његовог губитка“. Док казна лишења слободе, по Таржеу, није била погодна да застраши окореле криминалце пошто је постојала могућност бежања, дотле је смртна казна представљала „гробницу илузија“. (Veillon, 2009)

односу на први француски Кривични законик. У другом француском Кривичном законуку смртна казна је била забрањена за тридесет пет кривичних дела, међу којима су била поједина тешка кривична дела против државе, као и неки од најтежих облика кривичног дела убиства.²

2.1.2. Принудни рад

Казна принудног рада у Кривичном законуку од 1791. године била је означена термином *les fers*, што у буквалном преводу значи гвожђе. Овај назив је потицао отуда што је осуђеницима током издржавања казне за ногу било ланцем привезано топовско ђуле (Code pénal de 1791, део I, насл. I, чл. 7). Осуђеници су ову казну издржавали радећи у корист државе у лукама и арсеналима, као и на исушивању мочвара, а у случају потребе законодавно тело је могло да одреди и друга места за издржавање ове казне (Code pénal de 1791, I, I, чл. 6).

Према Законику од 1810. године казна принудног рада је могла да се издржава и у унутрашњости казненог завода, али је у пракси то било ретко, посебно у случају када су осуђени били мушкарци (Code pénal de 1810, чл. 15). За разлику од мушкараца, жене су из разлога пристојности и заштите части казну принудног рада искључиво издржавале унутар казненог завода. То је упућивало на закључак да у случају осуђеника женског пола није прављена разлика између принудног рада и робије као блаже казне (Trébutien, 1854).³ Из законске формулације се види да је казна принудног рада укључивала у себи и лишење слободе, пошто се радило на тачно одређеним местима. Пошто је примарна одлика ове казне био рад на „најмучнијим пословима“ (Code pénal de 1810, чл. 15), Т. Селин инсистира на тези да се принудни рад не може сматрати једном од

² Међу кривичним делима која су кажњавана смрћу била је, поред осталих, издаја, одавање тајних података непријатељу, атентат на цара, али и оцеубиство и убиство детета (Code pénal de 1810, чл. 76, 77, 86, 302).

³ У Законику од 1791. године било је изричито и прописано да се у случају да су на принудни рад осуђене жене, та казна мења робијом (*réclusion dans la maison de force*). Како је робија била само замена за принудни рад, законодавац је није посебно обрадио, већ су се на њу сходно примењивале одредбе о принудном раду за мушкарце (Code pénal de 1791, I, I, чл. 11, 12).

варијанти казне лишења слободе, због чега га третира као телесну казну⁴ (Sellin, 1965).

Принудни рад (*travaux forcés*) је према Законика од 1810. године могао бити ограниченог (*travaux forcés à temps*) или неограниченог трајања (*travaux forcés à perpétuité*). Принудни рад у ограниченом трајању могао се изрећи у трајању од пет до двадесет година (Code pénal de 1810, чл. 19). Иако их је Законик посебно регулисао, ове две казне су биле исте природе, само различите по трајању. Принудним радом у ограниченом трајању кажњавано је 41 кривично дело, а у неограниченом трајању 14 кривичних дела.

Идеја једног од најагилнијих чланова законодавног одбора при доношењу Кривичног законика од 1810. године, Лепелетјеа, била је да принудни рад буде „никада као казна, него увек као олакшавање казне и одштета“ (Ortolan, 1841). Принудни рад се сматрао казном која може „повратити поверење друштва (у казни систем) ако једнога дана смртна казна буде укинута“ (Chaveau & Hélie, 1872). Такође, постојало је уверење да је принудни рад имао благотворно дејство на кривце, пошто је рад „*par excellence* морализујући елемент“ (Esmein, 1911), а поправљање је под утицајем просветитељских идеја постало главни циљ казне у француском револуционарном кривичном законодавству. Ипак, у пракси се показало да је ова казна најчешће служила, с једне стране, за експлоатисање радне снаге затвореника, а с друге стране, као погодна средство за изолацију окорелих криминалаца. На образовању и моралном поправљању лица осуђених на принудни рад у пракси се полагала онолика пажња колико се у „старом режиму“ пазило на поправљање осуђеника који су радили као веслачи на бродовима (Sellin, 1965).

⁴ Постоје и супротна мишљења, па тако Д. Николић ову казну назива робијом и дефинише је као најтежи облик лишења слободе. Став Д. Николића доводе у питање чињенице да је Законик засебно набројао казне принудног рада и робије, изричито одредио да се искључиво мушкарци осуђују на принудни рад, а жене на робију, као и навео да робија не подразумева радове на исушивању мочвара, копању канала итд. (Николић, 1991). Познати пенолог Торстен Селин наводи да су у то време осуђеници на ову казну били означавани термином *forçats* (*forcer* – принудити, натерати), што додатно говори у прилог томе да су били осуђени на *принудни рад* (Sellin, 1965).

2.1.3. Депортација

Казни депортације (*déportation*) посвећен је члан 17 Кривичног законика од 1810. године (*Code pénal de 1810*, чл. 17). Депортација се примењивала и под „старим режимом“, а Законик од 1791. године је задржао ову казну, мада је регулисање њене садржине препустио декретима који су накнадно требало да буду донети (*Code pénal de 1791*, I, чл. 29, 30). Према Законнику од 1810. године лице кажњено депортацијом пребацивано је у неку од француских територија ван континенталног дела Царства и тамо је трајно задржавано⁵ (*Code pénal de 1810*, чл. 17). Следствено, депортација је припадала групи доживотних казни (Николић, 1991).

У Кривичном законнику од 1810. године депортацијом се кажњавало само осам кривичних дела, од којих су сва била политичка, као на пример нехатно откривање тајних државних планова или изазивање рата против Француске сопственим непријатељским акцијама (*Code pénal de 1810*, чл. 82, 84). Имајући то у виду, А. Берто закључује да је депортација била „више политичка него пенална мера“ (Bertauld, 1864), док је за Лепелетјеа она корисна зато што „друштво ослобађа непоправљивог преступника“ (Николић, 1991). Сматрало се да депортација има благотворно ресоцијализујуће дејство на политичке кривце, будући да им пружа могућност да почну „нову каријеру под неким другим небом, и да промене одједном своју земљу, своје навике и своје срце“ (Chaveau & Hélie, 1872). Депортацију је увек пратила споредна казна у виду тзв. грађански смрти⁶ (*Code pénal de 1810*, чл. 18).

⁵ Град у јужноамеричкој колонији Француској Гијани, Кајен, постао је већ од XVIII века место где су повремено депортовани осуђеници (Du Boys, 1874). Међутим, иако је ова казна постојала у Законнику од 1810, француске власти годинама нису успевале да нађу погодно стално место где би осуђеници могли бити депортовани. Због тога је једном ордонансом из 1817. године тврђава Мон сен Мишел одређена као место где ће се осуђеници слати док се не пронађе адекватно место. Тек средином XIX века су оформљена стална места за депортацију у Француској Гијани, Алжиру, као и на острвима Нука Хива и Ваитахау у Француској Полинезији (Sanford, 1854; *Loi du 8 juin 1850*, чл. 4, 5).

⁶ Ово није било ново решење, и неки предреволюционарни закони су предвиђали грађанску смрт као последицу депортације, као што су ордонанса Франсоа I из 1556. и једна друга ордонанса из 1763. године (Du Boys, 1874).

2.1.4. Робија

Робија (*réclusion*) је спадала у оне казне које су биле преузете из дореволюционарног кривичног права, где је робија, ако судимо на основу података о градњи већег броја казних завода у деценијама пред Револуцију, била једна од најчешће изрицаних казни (Quétel, 1981). Кривични законик од 1791. године предвиђао је робију само као казну која је замењивала принудни рад у случају када су на принудни рад биле осуђене жене (Code pénal de 1791, I, чл. 9).

Према Кривичном закону од 1810. године ова казна се могла изрећи како мушкарцима, тако и женама и искључиво се издржавала унутар казног завода (Code pénal de 1810, чл. 21). Казна робије је увек подразумевала рад осуђеника, што на први поглед може учинити компликованим разликовање робије од принудног рада. Ипак, с обзиром на то да се принудни рад и по режиму Закона из 1791. и Закона из 1810. одвијао на отвореном, а робија у затвореном, као и да је принудни рад по Закону из 1810. могао бити и доживотни, док робија то никако није могла бити, јасно је да се ради о различитим казнама. Поред поправљања, рад осуђеника је имао за циљ да се олакша финансирање казних завода (Leterrier, 2008). Део прихода од рада робијаша могао је припасти самим робијашима (Code pénal de 1810, чл. 21). Ипак, „мешање затвореника, одсуство свести о моралу које је владало унутар казних завода, одсуство образовања, лоша употреба уштеђевине коју су кажњеници зарадили својим радом, оставили су рад кажњеника без смисла“ (Leterrier, 2008).

Робијом се према Закону од 1810. године кажњавало чак четрдесет кривичних дела, а могла се изрећи у трајању од пет до 20 година (Code pénal de 1810, чл. 21). Робијом су се кажњавала нека од тешких кривичних дела, као што су фалсификовање државних печата и исправа или употреба фалсификованих приватних исправа (Code pénal de 1810, чл. 141, 151).

2.2. Споредне испаштајуће казне и казне срамоћења

2.2.1. Жигосање

Жигосање (*la marque, flétrissure*) је било од давина позната казна у француском праву.⁷ Кривични законик од 1791. године није познавао ову казну, будући да су декрети донети 26-28. септембра 1791. године прокламовали да је „жигосање забрањено од данашњег дана“ (Esmein, 1911). Једном речју, жигосање је било сурова и трајна казна, а Кривични законик из 1791. године напустио је такве казне. Ипак, у недостатку ефикасних метода распознавања повратника, жигосање се показало неопходним, па је током писања Кривичног законика од 1810. године један од писаца Законика, Г. Тарже, указао на потребу поновног увођења ове казне. Том приликом је истакнуто како од свих казни „жигосање оставља најживљи утисак на гнусне људе,“ па је стога ова казна „најмоћнија заштита против повратника, уколико се њена употреба задржи у границама разума“ (Veillon, 2009).

Законик из 1810. године је у Општем делу, у члану 20, предвиђао да ће жигосање бити обавезна последица осуде на принудни рад у неограниченом трајању независно од врсте кривичног дела због ког је кривац осуђен, а осуђени на друге казне ће „бити жигосани само у случајевима где закон жигосање везује за казну која им је изречена“ (Code pénal de 1810, чл. 20). Жигосање се извршавало на јавном месту, где би осуђеном ужареним гвозђем била утиснута одређена ознака на десни длан руке. Тако би, примера ради, лице осуђено на принудни рад у неодређеном трајању било обележено словима Т.Р. (*travaux à perpétuité*), док би осуђеном фалсификатору било утиснуто слово F (*fausseté*) (Code pénal de 1810, чл. 20).

2.2.2. Конфискација имовине

Пошто је Кривични законик од 1791. године писан под утицајем Бекаријиних идеја, који се оштро супростављао казни конфискације имовине, ова казна није била предвиђена у првом револуционарном

⁷ У предреволуционарном праву је осуђенима на казну веслања на бродовима (*peine des galères*) на десни длан била утискивана ознака GAL, женама осуђеним за крађу (*vol*) слово V, а када је ова телесна казна била удружена са излагањем на стубу срама или бичевањем (*fouet*) осуђени би носио жиг у облику цвета љиљана (*fleur de lys*) (Du Boys, 1874).

Кривичном закону.⁸ Француско право се већ 1810. године, након краће дискусије у законодавној комисији (Nypels, 1864), враћа конфискацији имовине, која је у Закону од 1810. године имала карактер споредне казне. Као споредна казна, конфискација није била нужна последица ни једне главне казне, већ се могла изрећи само у оним случајевима у којима је Законик изричито предвиђао. Конфискација имовине је најчешће била прописана уз смртну казну код кривичних дела против државе, каква су, примера ради, кривично дело предавање војних планова непријатељу, оружане побуне и фалсификовања државног новца (Code pénal de 1810, чл. 76-81, 91-96, 132, 139).

Иако је чланом 37 прописано да је „општа конфискација одузимање имовине у корист државе“, у Кривичном закону из 1810. године, за разлику од дореволюционарног права, нису били занемарени имовински интереси породице и наследника осуђеника. У члану 38 је било предвиђено да се половина имовине конфискује, док је друга половина остајала наследницима. Поред тога, нису се смеле занемарити већ постојеће обавезе издржавања на које је осуђени по закону био обавезан (Code pénal de 1810, чл. 38). Законик је такође омогућавао Цару да „располаже конфискованим добрима у корист било оца, било мајке или других предака, било удовице, било деце или других законитих, незаконитих или усвојених потомака, било других сродника осуђеног“ (Code pénal de 1810, чл. 39).

Ипак, казна конфискације била је укинута одмах после Наполеоновог пада, Уставом од 1814. године, па се зато није нашла на списку казни новелираног издања Законика које је ступило на снагу 1832. године (Du Boys, 1874).

2.3. Казне срамоћења

2.3.1. Излагање на стубу срама

Кривични законик од 1810. године предвидео је казну излагања на стубу срама (*carcan*), која се примењивала како пре Револуције,⁹ тако и

⁸ По Ч. Бекарији конфискација „заједно са кривцем кажњава и невине“, односно кривчеву децу, што је лако могло да се претвори у извор новог криминала (Becaria, 1764).

⁹ Пример предреволюционарног извршења ове казне: *L'exposition au carcan de François Pierre Billard*, 1772. Преузето 27. августа. 2019. године.

после доношења Кривичног законика од 1791. године. Ова казна је добила име по металној огрлици (*carcan*) која је осуђеном стављана око врата приликом излагања на стубу срама. Осуђени би био везан за стуб који би био постављен на јавном месту, а око врата би му била стављена метална огрлица привезана за стуб. Изнад његове главе налазила се плочица са називом кривичног дела за које је осуђен, казном и личним подацима. За разлику од Законика од 1791. године, где је дужина излагања на стубу срама могла бити од два до чак десет сати¹⁰ (Code pénal de 1791, I, чл. 33, III, чл. 1), у Законику од 1810. године излагање на стубу срама је било ограничено на један час (Code pénal de 1810, чл. 22). Излагање на стубу срама је по правилу имало карактер споредне казне, која се увек изрицала уз главне казне принудног рада и робије (Code pénal de 1810, чл. 22). У једном броју случајева излагање на стуб срама је имало својство главне казне, као што је то било код кривичног дела примања мита од стране јавних функционера (Code pénal de 1810, чл. 177).

Ова казна је била укључена у казни систем Кривичног законика из 1810. године јер се веровало да опомињуће делује на потенцијалне починиоце. У међувремену су ипак превагнули они аргументи који су доказивали да ова „неопозива анатема“ (Chaveau & Hélie, 1872) само подстиче осуђенике да се „одомаће на путу бешчашћа“ (Ledru-Rollin, 1847). Најпре је реформом Кривичног законика из 1832. године метална огрлица престала да се користи код јавног излагања на стубу срама, да би 1848. године ова казна у потпуности била укинута (Garçon, 1922).

2.3.2. Прогонство

У Кривичном законику од 1810. године се јавља и казна прогонства (*bannissement*), која је сходно троеоби кривичних дела и казни припадала категорији основних казни срамоћења. Иако се прогонство као казна

са <https://criminocorpus.org/fr/expositions/peine-de-mort/justice-royale-execution-publique/les-chatiments-non-mortels/>

¹⁰ Пошто је излагање на стуб срама у Кривичном законику од 1791. године имало карактер споредне казне, дужина излагања је зависила од главне казне. Занимљиво је да је код губитка грађанских права излагање било дуже него код смртне казне, па је у првом случају износило десет сати, док је код смртне казне излагање трајало осам сати. То се може објаснити тиме што је у слободној земљи била „велика част имати статус пуноправног грађанина“ (Павловић, 2013; Code pénal de 1791, I, чл. 33, III, чл. 1).

примењивало још под „старим режимом“,¹¹ оно се није нашло у оквирима Кривичног законика од 1791. године, јер се у то време већ сматрало неувиђавним актом ако једна држава протера криминалца са своје територије и пусти га да слободно борави у другим земљама (Sanford, 1854).

Ипак, прогонство је уведено у казни систем Законика од 1810. године за двадесетједно кривично дело. Реч је углавном о политичким деликтима, какви су били, примера ради, изазивање непријатељских акција према другој земљи, објаве рата Француској или изазивање актима који нису одобрени од стране француске Владе репресалија према Француској (Code pénal de 1810, чл. 84, 85).

Суштине ове казне се састојала у „транспорту, по наређењу Владе, ван граница Царства“ и по томе се разликовала од депортације, која је подразумевала изгнанство у неку од француских прекоморских колонија (Code pénal de 1810, чл. 32). Прогнани је током трајања казне био лично слободан, али се није могао вратити у отаџбину пре него што му истекне казна. За разлику од предреволуционарне праксе која је познавала доживотно прогонство, по режиму Законика из 1810. прогонство је могло да траје најкраће пет, а најдуже десет година (Code pénal de 1810, чл. 32). Имајући у виду ту чињеницу, прогонство је било блажа казна у односу на депортацију која је према Кривичном закону од 1810. године могла имати и карактер доживотне казне. У случају да се прогнано лице својевољно врати у отаџбину пре истека казне, прогонство би се преиначило у казну депортације (Code pénal de 1810, чл. 33).

У вези са оправданошћу казне прогонства ондашња кривичноправна теорија је била подељена. С једне стране, стајали су аргументи Ч. Бекарије који је оправдавао прогонство, сматрајући га универзалном казном за „оне који нарушавају јавни мир, који се не покорављају законима и који не поштују услове под којима се људи међусобно подржавају и бране“ и да зато овакви људи „заслужују да буду изопштени из друштва, тј. прогнани“ (Chaveau & Hélie, 1872). Против прогонства је најчешће навођен аргумент да је ова казна претварала осуђеника у избеглицу који је остављан без редовних прихода и везе са матичном државом, па се самим тим могао поново лако одати криминалу (Chaveau & Hélie, 1872).

¹¹ Одредбе о привременом и трајном прогонству могу се наћи и у Кривичној ордонанси (*Ordonnance criminelle*) Луја XIV од 1670. године (Trébutien, 1854).

2.3.3. Губитак грађанских права

Међу казнама срамоћења у Кривичном законнику од 1810. године налази се и губитак грађанских права, означен термином *dégradation civique*. Предреволуционарно право је познавало строжу варијанту ове казне, тзв. грађанску смрт, која је водила порекло још из римског права. Пошто је грађанска смрт имала иста правна дејства као природна смрт,¹² законодавац од 1791. године није предвидео „грађанску смрт“ као казну са трајним последицама (Bertauld, 1864). Уместо тога, Кривичним закоником од 1791. године било је предвиђено да осуђени на губитак грађанских права буде лишен „политичких права, али не и држављанства“¹³ (Desmons, 2015). Тако су се, речју Е. Десмона, „нечасни грађани и подграђанке“ лишавали, између осталог, бирачког и различитих професионалних права (Desmons, 2015). Казна губитка грађанских права (*dégradation civique*) по Законнику из 1791. године извршавана је тако што би осуђени био изведен на јавно место, а судски записничар би прочитао следеће речи: „Ваша земља је нашла да сте криви за нечасно дело; закон и суд вас лишавају звања француског грађанина“. Након тога би следило десеточасовно излагање на стубу срама (Code pénal de 1791, I, чл. 31).

Према Законнику од 1810. године казна губитка грађанских права се могла изрећи као главна, али и као споредна казна. У Кривичном законнику од 1810. године промењен је начин извршења ове казне, па се више није захтевало јавно изрицање пред окупљеном масом. Губитак грађанских права се није манифестовао никаквим спољним чином, него је „извирао из пресуде“ (Chaveau & Hélie, 1872). Иако не постоји терминолошка разлика у називу ове казне између Законика од 1791. и Законика од 1810. године, у Законнику од 1810. године законодавац се, заправо, вратио режиму предреволуционарне „грађанске смрти“. Чак и у

¹² О томе какве је последице за осуђеног изазивала „грађанска смрт“ упечатљиво сведоче следеће речи: „Грађанска смрт кида апсолутно све везе између осуђеног и друштва; човек у том стању фиктивне смрти престаје бити грађанин; он се не може сматрати странцем, зато што не припада ниједној нацији: он постоји само као људско биће зато што се закон сажалио на њега“ (Du Boys, 1874).

¹³ Што се тиче самог концепта држављанства, за његов настанак је заслужна управо Француска буржоаска револуција. Више о томе в. Brubaker, W. (1989). The French Revolution and the Invention of Citizenship. *French Politics and Society*, 7(3), 30-49.

самом тексту Законика термин „грађанска смрт“ (*mort civile*) се користи упоредо са изразом *dégradation civique*. Поред губитка политичких и права учествовања у судским споровима (Code pénal de 1810, чл. 28, 34) као кривичноправних последица осуде, лице осуђено на губитка грађанских права трпело је и озбиљне породичноправне и наследноправне последице: поништење брака, забрану склапања новог брака, немогућност располагања имовином стеченом након изрицања ове казне, поништење тестамент, немогућност сачињавања новог тестамент и, уз то, отварање наслеђа над имовином осуђеног¹⁴ (Code civil, чл. 25). Тако су лицу осуђеном на губитак грађанских права остајала само права „неопходна за пуки живот“ (Demante, 1853). Због породичноправних и наследноправних последица које је за собом повлачила ова казна је била предмет најоштријих критика, поред тога осуђивана је као нехришћанска, јер је „кидала свете везе брака“ (Demante, 1853). Прекинуте породичне везе и лоша материјална ситуација је од чланова породице осуђеника лако правила нове криминалце¹⁵ (Trébutien, 1854).

Као главна казна губитак грађанских права се изрицао за десет тешких кривична дела, каква су била, поред осталих, угрожавање грађанских слобода појединаца или групе од стране јавног функционера и намерно или случајно пропуштање полицијског или административног службеника да поднесе жалбу на незаконит притвор грађана (Code pénal de 1810, чл. 114, 119). Губитак грађанских права је као споредна казна био обавезна последица осуде на принудни рад у неограниченом трајању и осуде на депортацију. С том разликом што је код депортације Влада могла осуђенику да омогући уживање једног или више права којих би иначе био лишен (Code pénal de 1810, чл. 18).

¹⁴ Сву имовину стечену након изрицања ове казне наслеђивала је држава, пошто се сматрала имовином без наследника. Објашњење за ову строгу одредбу је било логично - наслеђе је већ једном отворено у тренутку изрицања казне грађанске смрти, па га није могуће поново отворити када наступи биолошка смрт (Bressolles, 1880).

¹⁵ За детаљнију анализу свих критика упућиваних на рачун ове казне в. Demante, G. (1853). De l'abolition de la mort civile. *Revue Critique de legislation et de jurisprudence*, (3), 98–113.

3. ПОПРАВНЕ КАЗНЕ

3.1. Обичан затвор

Обичан затвор (*emprisonnement*)¹⁶ је према одредбама Кривичног законика из 1810. године подразумевао затварање унутар казненог завода. Током издржавања казне затвореници су снабдевани хлебом и водом, а све преко тога морали су сами да обезбеде радом по сопственом избору (Code pénal de 1810, чл. 40). Део прихода који осуђени заради својим радом трошио се на подмиривање потребе затвора, део за његова задовољства ако би му то било на корист, а део на формирање посебног фонда средстава која би осуђеноме била исплаћена након издржане казне (Code pénal de 1810, чл. 40, 41). У односу на робију, обичан затвор је био лакши облик казне лишења слободе, пошто је робија могла да се изрекне у распону од пет до десет година, док је минимална казна за обичан затвор била шест месеци, а максимална пет година (Code pénal de 1810, чл. 40). Ово је била једна од најчешћих казни у Законику од 1810. године и могла се изрећи за чак сто тридесет пет кривичних дела, најчешће у комбинацији са смртном казном (Code pénal de 1810, чл. 105, 120, 174, 179, 192 итд.).

Иако је због рада који је био саставни део ове казне, затвор замишљен као поправна казна, у пракси се показала супротно. Пошто је казна затвора најчешће изрицана са краћим трајањем, немогуће је било организовати рад који би имао икакво благотворно дејство на осуђене. Због мешања са прекаљеним робијашима долазило је до кварења затвореника, па је ова казна имала ефекат превенције само док осуђени први пут не крочи у казнени завод. Речју Гарсона, „онај ко први пут пређе врата казненог завода много мање се гнуша да се поново врати тамо“ (Garçon, 1922). Због свега тога, обичан затвор се показао не само као неефикасна, него и контрапродуктивна казна, пошто је за резултат имао повећање стопе поврата (Von Bar, 1916).

¹⁶ Исту казну, само под називом *détention*, познавао је и Законик од 1791. године (Code pénal de 1791, I, чл. 20-23).

3.2. Привремено лишење појединих грађанских, политичких или породичних права

Казну привременог лишења појединих грађанских, политичких или породичних права (*l'interdiction à temps de certains droits civiques, civils ou de famille*) Кривични законик од 1791. године није познавао. У Кривичном закону од 1810. године предвиђено је да судови у случајевима предвиђеним законом могу осуђеног у циљу поправљања привремено лишити уживања неког од осам таксативно набројаних права. То су, према члану 42 Законика, следећа права: активно и пасивно бирачко право, право избора на јавне функције, право гласања приликом доношења одлука у оквиру породице, право лица да буде тотор или старатељ ако нема деце и да одлучује у породици, да буде вештак или сведок у судском поступку, да на било који други начин учествује у судском поступку, осим давањем простих објашњења (*Code pénal de 1810*, чл. 42).

Најважнија разлика у односу на тзв. грађанску смрт састојала се у томе што је казна привременог лишења појединих грађанских, политичких или породичних права била *дељива*, будући да се осуђени лишавао само неких од наведених права, а не свих одједном, и што је била *привремена*.¹⁷ (Trébutien, 1854) Сенфордовим речима, „права која су осуђеноме у случају губитка грађанских права била потпуно поништена, код привременог лишења су била само суспендована“ (Sanford, 1854). Због привремености, дељивости и мањег обима права којих се осуђени лишавао, критичари грађанске смрти на челу са М. Демантом су управо казну привременог лишавања права предлагали као њену замену (Demante, 1853).

¹⁷ За казну лишавања појединих права није био прописан у општем делу Законика општо законски максимум и минимум, као што је то био случај код других казни, већ је за свако кривично дело био прописан посебан казнени минимум и максимум. Примера ради, чл. 109 и 113 предвиђали су лишење активног и пасивног права гласа у периоду од пет до десет година, чл. 123 је предвиђао лишење свих политичких права у трајању од највише десет година (није било казног минимума), чл. 335 је предвиђао лишење права тоторства, старатељства и учествовања у породичном савету у трајању од 10 до 20 година итд. (*Code pénal de 1810*, чл. 109, 113, 123, 335).

3.3. Новчана казна

Иако је у Француској новчана казна (*l'amende*) имала дугу историју примене, која се може пратити почев од епохе меровиншког права, Кривични законик од 1791. године није предвидео новчане казне (Trébutien, 1854). Кривични законик из 1810. године поново уводи новчану казну, прописујући је чак за сто петнаест кривичних дела.¹⁸ За разлику од предреволуционарног права које је подразумевало апсолутну слободу судије при одмеравању износа новчане казне, Кривични законик из 1810. године је за свако кривично дело за које била запређена новчана казна прописао посебни казнени минимум и максимум.¹⁹ Међутим, ни ово решење није било идеално, јер је казнени минимум био високо постављен, па је у пракси, Сенфордовом речју, новчана казна за већину осуђених имала ефекат „конфискације свих осуђеникових добара“ (Sanford, 1854). Ипак, нису могле да се пренебрегну позитивне стране увођења новчане казне: новчана казна је дељива и самим тим погодна за индивидуализацију, а уз то су држави стајале на располагању различите могућности за њену наплату, почев од тога да је у случају осуђеникове инсолвентности новчана казна могла да се замени принудним радом (Code pénal de 1810, чл. 52; Chaveau & Hélie, 1872).

¹⁸ Из посебног дела Законика види се да је новчана казна најчешће била изрицана кумулативно са обичним затвором, као у случају затворских чувара и управника који би примили у затвор осуђеника без пресуде. Она се могла изрећи и самостално, као у случају употребе страног фалсификованог новца на територији Француске након што се лице увери да је у питању фалсификат (Code pénal de 1810, чл. 120, 135).

¹⁹ Казнени минимум и максимум код злочина и преступа нису увек били унапред предвиђени и нису се увек изражавали тачним сумама новца. Приме ради, чл. 105 предвиђао је новчану казну у износу од 500 до 2000 франака. С друге стране, чл. 113 којим се кажњавала продаја гласа предвиђао је казну у двоструком износу у односу на износ добијен продајом гласа, док је чл. 135, којим се кажњавала употреба фалсификованих новчаница, био предвиђен износ казне три до шест пута већи од износа написаног на фалсификованим новчаницама, с тим што је казнени минимум износио 60 франака (Code pénal de 1810, чл. 105, 113, 135). Код иступа ова казна није могла бити изречена у износу испод једног и преко 15 франака, који би били уплаћивани у корист заједнице на чијој територији је иступ учињен (Code pénal de 1810, чл. 466).

4. ПОЛИЦИЈСКЕ КАЗНЕ

Полицијским казнама кажњавани су иступи као најлакша врста кривичних дела и као такве биле су прописане у последњој, четвртој књизи Законика од 1810. године. Иступи су се кажњавали следећим полицијским казнама: обичним затвором, новчаном казном и одузимањем заплених предмета (*Code pénal de 1810*, чл. 464).

Затвор и новчана казна су се од истоветних казни за злочине и преступе разликовали само по ниже постављеном казненем минимуму и максимуму. Затвор за иступе могао је трајати од једног до пет дана (*Code pénal de 1810*, чл. 465), док је износ новчане казне могао бити одмерен између једног и петнаест франака (*Code pénal de 1810*, чл. 466).

Казна одузимања заплених предмета (*la confiscation de certains objets saisis*), данас позната као одузимање предмета стечених кривичним делом, била је регулисана у члану 470 Законика. Осуђеном су могли бити одузети предмети стечени извршењем кривичног дела, производи кривичних дела и оруђа коришћена приликом извршења кривичног дела. За разлику од опште конфискације, којом се осуђеноме одузимала цела имовина, ова казна је подразумевала одузимање само појединих предмета, па је зато називана и специјалном конфискацијом (*confiscation spéciale*) (Chaveau & Hélie, 1872). Иначе, казна одузимања заплених предмета била погодна средство за очување јавног реда и мира пошто се њоме „спречавао промет штетних или производа стечених на преварни начин“ (Trébutien, 1854). Тако су, пример ради, код кривичних дела надрилекарства и надриапотекарства одузимани „фалсификовани напаци“ (*Code pénal de 1810*, чл. 317, 318).

5. ДРУГЕ ПОСЛЕДИЦЕ ОСУДЕ

Законик од 1810. године је у посебном трећем поглављу прве књиге, предвидео неколико последица осуде за злочине и преступе, међу којима су биле накнада судских трошкова, накнада штете и посебна кривично-правна мера у виду полицијског надзора (*surveillance de la haute police*) (*Code pénal de 1810*, чл. 44-55).

Полицијски надзор је, по наређењу Наполеона, био тема расправе у законодавној комисији. Овој мери је било посвећено тринаесто питање од четрнаест на која је комисија требало да да одговор, и гласило је: „Да ли бисмо могли да под надзор одређене осуђенике који су издржали своје казне, и да ли бисмо могли у одређеним случајевима да захтевамо јемство за њихово будуће понашање?“. Комисија је једногласно дала позитиван одговор (Nypels, 1864).

Полицијски надзор је била мера која извршавана над осуђеним који је већ издржао главну казну. Осуђени би уз кауцију био стављен под надзор полиције, родитеља или старатеља или татора (Code pénal de 1810, чл. 44). У случају да се лице опире овом надзору или покуша да побегне, по наредби полиције му је могло бити забрањено да напушта место пребивалишта или би било пресељено у други департман Царства који такође не би смело да напушта (Code pénal de 1810, чл. 45). Ова казнена мера била је по својој природи акцесорна, пошто је њено трајање зависило од главне казне. У случају да је осуђени издржао робију или принудни рад у ограниченом трајању, остајао је доживотно под полицијским надзором (Code pénal de 1810, чл. 47). Полицијски надзор за бивше осуђенике на прогонство трајао је онолико колико је трајала главна казна (Code pénal de 1810, чл. 48). Поред тога, Законик је на општи начин прописивао да ће полицијском надзору бити подвргнути сва лица осуђена за кривична дела против спољашње и унутрашње безбедности државе (Code pénal de 1810, чл. 49).

6. ЗАКЉУЧАК

За разлику од Кривичног законика од 1791. године, који је познавао свега осам казни, Кривични законик од 1810. је садржао „широк каталог казни, од којих је најтежа била смртна“ (Veillon, 2009). Осим тога, Законик од 1810. године је вратио неке од казни које су примењиване под „старим режимом“ (*Ancien régime*), а које је Кривични законик од 1791. године укинуо, попут жигосања, опште конфискације, прогонства и новчане казне. У погледу казни које је предвиђао и Законик од 1791. године, Наполеонов Кривични законик је појединим од ових казни променио садржину, као што је то био случај са принудним рада и губитком грађанских права. Док је Законик од 1791. године од трајних казни познавао само смртну казну, Наполеонов Кривични законик је у складу са

законодавчевим генералном намером да поопштри казнену политику увео као трајне казне, поред смртне, доживотни принудни рад, доживотну депортацију и жигосање. Повећање броја доживотних казни оправдано је тиме што оне треба да штите друштво од „неуништивих навика које су осуђеницима биле на неки начин предодређене“, али и представљају вид превенције, пошто је „идеја вечне осуде снажно утицала на машту“ (Trébutien, 1854). Повратак доживотних казни постао је могућ у време доношења Кривичног законика од 1810. године, зато што је цар располагао правом помиловања, док у време доношења првог Кривичног законика „краљ Француза“ није имао према Уставу из 1791. године ово овлашћење. Интервенцијом владара у форми помиловања могла је да се исправи погрешна одлуку суда о осуди једног лица на доживотну казну.

Иако је Законик од 1810. године предвидео оштрије казне у односу на Законик од 1791, требало их је примењивати у оквиру система релативно одређене казне који је омогућавао да се казна прилагоди кривцу и кривичном делу, што је био својеврсни начин ублажавања начелно строже репресије.

ЛИТЕРАТУРА

- Beccaria C, (1764). An Essay on Crimes and Punishments. Преузето 30. септембра 2019. године са: http://files.libertyfund.org/files/2193/Beccaria_1476_EBk_v6.0.pdf
- Bertauld, A. (1864). *Cours de code pénal et leçons de législation criminelle* (2nd ed.). Paris: Imprimerie et librairie générale de jurisprudence.
- Bressolles, J. (1880). Le Tribunat et le Code civil. *Revue Critique de Legislation et de Jurisprudence*, (9), 379–406.
- Brubaker, W. (1989). The French Revolution and the Invention of Citizenship. *French Politics and Society*, 7(3), 30-49.
- Chaveau, A., & Hélie, F. (1872). *Théorie du Code pénal, tome 1*. Paris: Cosse & Co.
- Code civil des Français, Édition originale et seule officielle, Paris, 1804
- Code pénal de l'empire français. Édition conforme à celle de l'imprimerie imperial, Paris, 1810
- Demante, G. (1853). De l'abolition de la mort civile. *Revue Critique de legislation et de jurisprudence*, (3), 98–113.
- Desmons, E. (2015). L'indignité nationale en trompe-l'œil. *Revue des droits de l'homme*. Преузето 13. августа 2019. године са <https://journals.openedition.org/revdh/1078>
- Du Boys, A. (1874). *Histoire du droit criminel de la France depuis le XVIe jusqu'au XIXe siècle, comparé avec celui de l'Italie, de l'Allemagne et de l'Angleterre*. Paris.

- Esmein, A. (1911). *Précis élémentaire de l'histoire du droit français de 1789 à 1814*. Paris: Librairie de la Société du Recueil Sirey.
- Garçon, E. (1922). *Le droit pénal: origines, évolution, état actuel, état actuel*. Paris: Payot et compagnie.
- Ledru-Rollin, A., (1847). *Repertoire général contenant la jurisprudence de 1791 à 1847, l'histoire du droit, la législation et la doctrine des auteurs*, Paris: Bureau du Journal du Palais.
- Leterrier, S. A. (2008). Prison et pénitence au XIXe siècle. *Romantisme*, 4(142), 41–52.
- L'exposition au carcan de François Pierre Billard (1772). Преузето 27. августа. 2019. године.
 ca <https://criminocorpus.org/fr/expositions/peine-de-mort/justice-royale-execution-publique/les-chatiments-non-mortels/>
- Loi. Code Pénal. Donnée à Paris le 6 octobre 1791, Imprimerie de Prault, Paris, 1790
- Loi du 8 juin 1850, чл. 4, 5. Преузето 12. септембра 2019. године,
 ca: <https://criminocorpus.org/fr/reperes/legislation/textes-juridiques-lois-decre/textes-relatifs-a-la-deportati/acces-aux-textes/8-juin-1850/>
- Megivern, J. J. (1991). The Birth of the Death-Machine. *Criminal Justice Ethics*, 10(1), 2–48.
- Николић, Д. (1991). Француски Кривични законик из 1791. године. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*(31), 111-122.
- Nypels, J. S.G. (1864). *Le droit pénal français progressif et comparé. Code pénal de 1810*. Paris: A. Durand.
- Ortolan, J.L.E. (1841). *Histoire du droit criminel en Europe depuis le XVIIIe siècle jusqu'à ce jour*. Paris: Joubert.
- Павловић, М., (2013). *Развитак права*, Крагујевац: Надежда Павловић.
- Quétel, C. (1981). En maison de force au siècle des Lumières. *Cahier Des Annales de Normandie*, 13(1), 43–79.
- Roth, M. (2014). *An Eye for an Eye: A Global History of Crime and Punishment*. London: Reaktion Books Ltd.
- Sanford, H. S. (1854). *The Different Systems of Penal Codes in Europe*. Washington: Beverley Tucker.
- Sellin, T. (1965). Penal Servitude: Origin and Survival. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 109(5), 277–281.
- Trébutien, E. (1854). *Cours élémentaire de droit criminel; tome 1*. Paris: Auguste Durand.
- Veillon, D. (2009). La redaction du Code pénal de 1810. *Slovenian Law Review*, 6(1 and 2), 143–160.
- Von Bar, C. L. (1916). *A History of Continental Criminal Law*. Boston: Little, Brown and Company.

*Abstract***PENALTIES IN FRENCH PENAL CODE OF 1810**

The author in the paper analyzes the penal system of the French Penal Code of 1810 (*Code pénal de 1810*), bearing in mind the influence this Code and its penal system had on the further development of French and European substantial criminal law. The fact that the Napoleonic Penal Code of 1810, with its later modifications and additions, remained in force for 184 years, speaks in favor of this. In this paper the penal system of the Code of 1810 is exhibited according to the original system of the Code. The tri-partial division of both criminal acts and penalties was a novelty in the European criminal law. Given the fact that this was a Code promulgated 21 years after the Bourgeois revolution, the author compares the penal system of this Code to the penal system of the first revolutionary Penal code of 1791, but also with penalties that were used in the "Old regime" (*Ancien régime*). Based on the data published in bills and literature, the author gives a detailed analysis of all penalties contained in the Penal Code of 1810. Thereby, the key criminological problems caused by the practical application of these penalties is pointed out.

Key words: penalties, penal system, the Penal Code of 1810

UDK: 347.2:341.9(497.11)

САЗНАЊЕ И ПРИМЕНА СТРАНОГ ПРАВА У МЕЋУНАРОДНОМ ПРИВАТНОМ ПРАВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Сања Станковић*

Данас, се услед прекограничног кретања људи, робе, капитала и пружања услуга јавља све већи број спорова са међународним елементом. Када се пред надлежним домаћим органом води поступак у коме се расправља о правном односу или правном питању са међународним елементом, домаћи орган посредством колизионе норме по службеној дужности утврђује право које државе се примењује на тај однос или то питање. Уколико је потребно применити право стране државе, надлежни орган га по службеној дужности утврђује и примењује. У Републици Србији начини сазнања садржине страног права су прописани законом који регулише материју међународног приватног права (Закон о решавању сукоба закона са прописима других земаља), двостраним уговорима који регулишу материју међународне правне помоћи, вишестраним уговором *sedes materiae*, односно Европском конвенцијом о обавештењима о страном праву и вишестраним уговорима *lex specialis*. Циљ рада је да представи и анализира решења из ових правних извора и да их међусобно упореди. Притом, даје се и кратки осврт на решења садржана у правима државама региона.

Кључне речи: двострани уговор, вишестрани уговор, колизиона норма, начин сазнања страног права, примена страног права, централни орган

* Министарство финансија Републике Србије, Студентска 37Б/25, Београд, докторанд на Правном факултету Универзитета у Нишу; контакт: sanjastankovic79@gmail.com

1. УВОД

Када се пред надлежним домаћим органом води поступак у коме се расправља о правном односу или правном питању са међнародним елементом, домаћи орган посредством колизионе норме по службеној дужности утврђује право које државе се примењује на тај однос или то питање. Када колизиона норма упути на примену страног права, надлежни орган је дужан да *ex officio* утврди садржину тог права и примени га.

У правној теорији у погледу правне природе страног права постоје два становишта: прво, да је страно право чињеница коју странка треба доказати (нпр. Енглеска, Америка) и друго, да је страно право „право“ које се сазнаје и примењује *ex officio* (нпр. Србија, Хрватска, Црна Гора, Северна Македонија, Словенија, Мађарска, Аустрија) (Варади и др., 2012). Постоје правни пореци (нпр. Француска, Данска, Финска) у којима правна природа колизионих норми зависи од правне природе предмета спора, односно ако је статусни или породични спор колизионе норме су императивне природе и примењују се *ex officio*, а ако је спор о уговорним или вануговорним односима, колизионе норме су диспозитивног карактера, што значи да странке морају да се позову на њих да би дошло до њихове примене (Ђорђевић и Мешкић, 2016).

Када је сазнање страног права тешко или изискује доста времена и несразмерно високе трошкове, у упоредној пракси и теорији се јављају два алтернативна решења која надлежном органу омогућавају да одустане од његовог утврђивања и примене (Варади и др., 2012). Прво решење је да суд примени *lex fori*, а друго решење је да суд примени сродно право (Варади и др., 2012). У правној теорији Србије јављају се два става поводом претходно наведеног. Први је да се орган не може ослободити сазнања и примене страног права, јер би дошло до неоправданог проширења примене домаћег права, а други је да није разумно од органа очекивати да увек зна тачну садржину страног права, те да је потребно применити домаће материјално право (Станивуковић и Живковић, 2013).

Правни извори, који регулишу начин сазнања садржине страног права и његову примену, су међународни уговори (двострани и вишестрани) и закон који уређује материју међународног приватног права. Начин на који ће надлежни орган сазнати садржину страног права зависи од тога да

ли је држава чије право треба да примени уговорница вишестраног уговора или двостраног уговора. Уколико је држава уговорница вишестраног уговора примењује се вишестрани уговор, у супротном примењује се двострани уговор. Када држава није уговорница ни вишестраног ни двостраног уговора примењује се закон.

У Републици Србији правни извори су: вишестрани уговор *sedes materiae* (Европска конвенција о обавештењима о страном праву (у даљем тексту: Европска конвенција)),¹ вишестрани уговори *lex specialis* донети под окриљем универзалних и регионалних организација (Конвенција о остваривању алиментационих захтева у иностранству,² Хашка конвенција о грађанскоправним аспектима међународне отмице деце,³ Хашка конвенција о олакшању међународног приступа судовима,⁴ Хашка конвенција о надлежности, меродавном праву, признању и извршењу одлука и сарадњи у материји родитељског дговорности и мера за заштиту деце,⁵ Хашка конвенција о заштити деце и сарадњи у области међународног усвојења⁶, Европски споразум о прослеђивању молби за судску помоћ⁷ и Европска конвенција о признању и извршењу одлука о старању о деци и опоновном успостављању односа старања⁸), двострани уговори који регулишу међународну правну помоћ⁹ и Закон о решавању сукоба закона са прописима других земаља¹⁰ (у даљем тексту: ЗРСЗ).

Циљ рада је да изврши анализу начина сазнања садржине страног права садржаних у правним изворима Републике Србије, као и да укаже

¹ СлужбенилистСФРЈ - Међународниуговори, бр. 7/91.

² СлужбенилистФНРЈ – Међународниуговориидругиспоразуми, бр. 2/60.

³ СлужбенилистСФРЈ – Међународниуговори, бр. 7/91.

⁴ СлужбенилистСФРЈ – Међународниуговори, бр. 4/88.

⁵ Сл. гласникРС – Међународниуговори, бр. 20/2015.

⁶ СлужбенигласникРС - Међународниуговори, бр. 12/ 2013.

⁷ СлужбенилистСРЈ – Међународниуговори, бр. 9/01.

⁸ СлужбенилистСРЈ – Међународниуговори, бр. 1/01.

⁹ Република Србија је закључила двостране уговоре са следећи м државама: Аустријом, Белгијом, Црном Гором, Белорусијом, Босном и Херцеговином, Бугарском, Грчком, Мађарском, Македонијом, Монголијом, Пољском, Румунијом, Русијом, Украјном, Словачком, Чешком, Словенијом, Турском, Кипром и Хрватском.

¹⁰ Сл. листСФРЈ, бр. 43/82 и 72/82 - испр., Сл. листСРЈ, бр. 46/96 и Сл. гласникРС, бр. 46/2006 - др. закон.

на међусобни однос појединачних извора. Даље, у циљу сагледавања недостатка законских одредби Републике Србије о начинима сазнања страног права, рад садржи и приказ њиховог упоредног начина регулисања у државама региона.

2. ЕВРОПСКА КОНВЕНЦИЈА О ОБАВЕШТЕЊИМА О СТРАНОМ ПРАВУ¹¹

Као последица оснивања Европске уније и успостављања четири слободе кретања, дошло је до повећања броја прекограничних спорова, а самим тим и до примене колизионих норми и страног права.¹² Из тог разлога *Ad hoc* Комитет о правној сарадњи Савета Европе је уврстио питање обавештења о страном праву у проширени правни програм Савета Европе,¹³ који је представљен на Трећој конференцији европских министара правде у Даблину 1964. године.¹⁴ У Резолуцији бр. 2 европски министри правде су препоручили да се припреми вишестрана конвенција која ће регулисати питање обавештења о страном праву.¹⁵ Комитет експерата је радио на изради Конвенције, која је донета у Лондону 07.06.1968. године, а ступила на снагу 07.12.1969. године.¹⁶

Европска конвенција прописује три кумулативна услова која морају бити испуњена, како би се њене одредбе примениле. Први услов се тиче предмета захтева, односно да је исти везан за грађанску и привредну

¹¹ Државе уговорнице су: Албанија, Аустрија, Азербеджајн, Белгија, Босна и Херцеговина, Бугарска, Хрватска, Кипар, Чешка, Данска, Естонија, Финска, Француска, Джорџија, Немачка, Грчка, Мађарска, Исланд, Италија, Литванија, Лихтенштајн, Латвија, Луксембург, Малта, Монако, Црна Гора, Холандија, Северна Македонија, Норвешка, Пољска, Португалија, Молдавија, Румунија, Русија, Сан Марино, Србија, Словачка, Словенија, Шпанија, Шведска, Швајцарска, Турска, Украјна, Велика Британија, Белорусија, Коста Рика, Мексико и Мароко.

¹² Council of Europe, Explanatory Report to the European Convention on Information on Foreign Law, European Treaty Series-No. 62.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/062>.

материју, други услов је да захтев потиче од стране правосудног органа и последњи услов је да се захтев односи на поступак који је покренут.

Европска конвенција прописује да једна држава уговорница има право да од друге државе уговорнице захтева обавештење о праву (материјалном и процесном) из грађанске и привредне материје, као и о организацији правосуђа.¹⁷ С обзиром да текст Европске конвенције не прецизира да ли се може захтевати и право који је престало да важи, заузето је становиште да може, пошто Европска конвенција не прописује да право мора бити на снази у време подношења захтева.¹⁸ Европска конвенција даје могућност државама уговорницама да прошире поље примене на друге правне области закључењем споразума.¹⁹ Република Србија није закључила такав споразум.

Захтев за обавештењем (у даљем тексту: захтев) мора потицати од стране правосудног органа.²⁰ Право државе моћи ће одређује шта се сматра правосудним органом,²¹ као и да ли арбитражни суд може да захтева обавештење о страном праву посредством правосудног органа²². Минимум три државе уговорнице могу да закључе споразум којим се обавештење о страном праву даје и на захтев других органа.²³ Република Србија није закључила такав споразум, што значи да само правосудни орган може сачинити захтев, али не и други надлежни орган (нпр. орган државне управе).

Европска конвенција прописује да захтев мора да садржи назив правосудног органа од кога захтев потиче, природу предмета, питања у погледу којих се жели обавештење, чињенице које су од значаја за постављена питања и, уколико је потребно, прилажу се копије докумената у циљу да се захтев што боље разуме.²⁴ Захтев може да садржи и питања из других области поред грађанске и привредне, али само ако су у вези са главним питањима из захтева.²⁵ То значи да

¹⁷ Чл. 1 ст. 1. Европске конвенције.

¹⁸ Explanatory Report to the European Convention on Information on Foreign Law.

¹⁹ Чл. 1. ст. 2. Европске конвенције.

²⁰ Чл. 3. ст. 1. Европске конвенције.

²¹ Explanatory Report to the European Convention on Information on Foreign Law.

²² Ibid.

²³ Чл. 3. ст. 3. Европске конвенције.

²⁴ Чл. 4. ст. 1. и 2. Европске конвенције.

²⁵ Чл. 4. ст. 3. Европске конвенције.

правосудни орган може тражити обавештење нпр. из радног права, ако је у вези са главним питањем из грађанске материје.²⁶ Уколико захтев није сачинио правосудни орган, уз исти треба приложити одлуку правосудног органа којом се захтев одобрава (нпр. захтев су сачиниле странке поступка).^{27 28} Захтев и прилози се састављају на језику или на једном од званичних језика замољене државе или уколико су на језику државе мољиле, потребно је приложити превод на језик замољене државе.²⁹ Минимум две државе уговорнице могу закључити споразум којим се одступа од претходно наведеног.³⁰ Република Србија није закључила такав споразум.

Правосудни орган прослеђује захтев и прилоге надлежном органу своје државе (у даљем тексту: отпремни орган) који их прослеђује надлежном органу замољене државе.³¹ Држава уговорница може именовати један или више отпремних органа.³² Уколико држава мољила нема надлежни отпремни орган, правосудни орган директно прослеђује захтев са прилозима надлежном органу за пријем државе мољиле.³³ Претходно наведено се не примењује, с обзиром да су све државе уговорнице именовале отпремне органе. У зависности од државе до државе, као отпремни органи су именовани следећи органи: Министарство правде³⁴, Врховни суд³⁵, Јавно тужилаштво³⁶, Институт за међународно и страно

²⁶ Explanatory Report to the European Convention on Information on Foreign Law.

²⁷ Ibid.

²⁸ Чл. 4. ст. 4. Европске конвенције.

²⁹ Чл. 14. ст. 1. Европске конвенције.

³⁰ Чл. 14 ст. 2. Европске конвенције.

³¹ Чл. 5. Европске конвенције.

³² Чл. 2. ст. 2. Европске конвенције.

³³ Чл. 5. Европске конвенције.

³⁴ Албанија, Аустрија, Азербејџан, Беларусија, Белгија, Босна и Херцеговина, Бугарска, Хрватска, Кипар, Чешка, Данска, Естонија, Финска, Француска, Грузија, Немачка, Мађарска, Исланд, Италија, Литванија, Латвија, Литхенштајн, Монако, Луксембург, Холандија, Северна Македонија, Норвешка, Пољска, Португалија, Молдавија, Румунија, Русија, Словачка, Словенија, Шпанија, Шведска, Швајцарска, Турска, Украјна.

³⁵ Коста Рика.

³⁶ Малта.

право³⁷ или Министарство спољних послова.^{38 39} У Републици Србији отпремни орган је Министарство правде.

Иако Европска конвенција не регулише детаљније улогу отпремног органа, у складу са праксом међународне правне помоћи, отпремни орган када заприми захтев са прилозима проверава да ли је захтев потпун, да ли је правосудни орган навео исправан назив пријемног органа, да ли захтев потиче од правосудног органа, да ли је захтев у вези са грађанском или привредном материјом, да ли је поступак покренут, да ли су захтев и пропратна документација сачињени на језику замољене државе или је приложен превод на језику замољене државе.⁴⁰ Уколико утврди неправилности и у зависности од њихове врсте отпремни орган враћа захтев или са поуком да се захтев не може проследити због неиспуњена битних услова Конвенције (нпр. зато што није покренут поступак и самим тим не постоји један од битних услова за примену Конвенције) или са поуком како да се отклоне недостаци (нпр. назначити исправан назив пријемног органа или превести захтев и документа на језик замољене државе).⁴¹

Држава уговорница, за разлику од отпремних органа, може одредити само један орган који је надлежан за пријем захтева (у даљем тексту: пријемни орган).⁴² Пријемни орган мора бити министарство или неки други државни орган.⁴³ Државе уговорнице су за пријемне органе именовале исте органе које су именовале за отпремне органе, осим Белгије која је за пријемни именовала Министарство правде, а за отпремни Министарство спољних послова.⁴⁴ У Републици Србији пријемни орган је Министарство правде. Улога пријемног органа је да прими захтев⁴⁵ и сачини одговор на тај захтев или да га проследи другом

³⁷ Грчка.

³⁸ Мексико и Велика Британија.

³⁹ <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/062/declarations?pauth=UR9tmaGa>.

⁴⁰ Према пракси Министарства правде.

⁴¹ Према пракси Министарства правде.

⁴² Чл. 2. став 1. Европске конвенције.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/062/declarations?pauth=UR9tmaGa>.

⁴⁵ Чл. 2 ст. 1. а) Европске конвенције.

надлежном државном органу.⁴⁶ Пријемни орган може захтев проследити приватном телу или овлашћеном адвокату ради сачињавања одговора, али само у одговарајућим случајевима или због потребе организације посла.⁴⁷ Уколико би сачињавање одговора од претходно наведених лица изискивало трошкове, пријемни орган је дужан да пре послеђивања захтева предочи трошкове правосудном органу и затражи његову сагласност.⁴⁸ У Републици Србији, Министарство правде сачињава одговоре на захтеве, с тим што када су у питању сложенији захтеви, исти се прослеђују Институту за упоредно право.⁴⁹

У складу са праксом међународне правне помоћи, пријемни орган по пријему захтева прво испитује испуњеност услова прописаних Конвенцијом. Уколико је захтев непотпун или захтев и прилози нису сачињени на језику замољене државе, пријемни орган ће исте вратити са поуком да се захтев употпуни или да се документација преведе на званични језик замољене државе. Уколико је захтев потпун, али не постоји испуњеност услова прописаних Конвенцијом, пријемни орган одбија захтев (не потиче од правосудног органа, захтев се не односи на грађанску или привредну материју или захтев није у вези са покренутим поступком). Када је захтев потпун и испуњени су услови прописани Конвенцијом, сачињава се одговор на захтев (у даљем тексту: одговор).

У погледу садржине одговора, Европска конвенција прописује да исти треба да садржи информације, односно релевантне прописе и/или судске одлуке, које правосудном органу омогућавају да на објективан и непристрасан начин дође до одлуке.⁵⁰ Уколико је потребно, одговору се прилажу и изводи из стручних радова и припремних материјала, као и коментари и образложења.⁵¹ У циљу остварења судске независности, Европска конвенција прописује да садржина одговора не обавезује правосудни орган.⁵² Када орган који сачињава одговор сматра да је

⁴⁶ Чл. 6 ст. 1. Европске конвенције.

⁴⁷ Чл. 6 ст. 2. Европске конвенције.

⁴⁸ Чл. 6 ст. 3. Европске конвенције.

⁴⁹ Према пракси Министарства правде.

⁵⁰ Чл. 7. Европске конвенције.

⁵¹ Ibid.

⁵² Чл. 8. Европске конвенције.

потребно допунско обавештење, како би могао да сачини одговор, захтев за допунско обавештење се прослеђује посредством пријемног органа.⁵³

Орган замољене државе је дужан да одговори на захтев у што краћем року,⁵⁴ осим уколико постоје следеће ситуације. Прва ситуација је да спор, у вези са којим је захтев, утиче на интересе замољене државе или да одговор може да угрози безбедност или сувереност замољене државе.⁵⁵ Утицај на интерес замољене државе обухвата како ситуацију када је замољена држава странка у предметном спору, тако и када су њени интереси укључени или погођени решавањем спора.⁵⁶ Друга ситуација је када се правосудни орган не сагласи са трошковима које има приватно тело или овлашћени адвокат у сачињавању одговора, а трећа ситуација је када правосудни орган одбије да достави додатне информације у вези са допунским обавештењем.⁵⁷

Одговор се саставља на језику замољене државе⁵⁸ и исти се посредством пријемног органа замољене државе прослеђује отпремном органу државе мољиле, који га прослеђује правосудном органу, односно директно се прослеђује правосудном органу уколико држава мољила нема отпремни орган.⁵⁹ Државе уговорнице не сnose трошкове сачињавања одговора.⁶⁰ Изузетак постоји када постоји сагласност правосудног органа да пријемни орган проследи захтев приватном телу или овлашћеном адвокату, при чему те трошкове сноси држава мољила.⁶¹ Минимум две државе уговорнице могу да дерогирају одредбу која се тиче трошкова посредством закључења споразума.⁶²

По мом мишљењу, Европска конвенција има два недостатка. Први недостатак је нерегулисање питања легализације докумената. То значи да сва документа морају бити легализована (пуна легализација или Хашки апостил), осим уколико има места примени двостраних уговора о

⁵³ Чл. 13. Европске конвенције.

⁵⁴ Чл. 12. Европске конвенције.

⁵⁵ Чл. 11. Европске конвенције.

⁵⁶ Explanatory Report to the European Convention on Information on Foreign Law.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Чл. 14. ст. 1. Европске конвенције.

⁵⁹ Чл. 9. Европске конвенције.

⁶⁰ Чл. 15. ст. 1. Европске конвенције.

⁶¹ Ibid.

⁶² Чл. 15. ст. 2. Европске конвенције.

међународној правној помоћи који између осталог регулишу и ослобађање од легализације. Прописивањем такве одредбе остваривање међународне правне помоћи би било ефикасније и брже. Други недостатак је нерегулисање одговорности за непотпуне или нетачне одговоре, с обзиром да се сматра да се то питање решава унутрашњим правом државе.⁶³ У пракси, се као недостатак Конвенције истиче проблем у сачињавању захтева, односно да садржина конкретних правних питања зависи од суца који их поставља, односно да се формулишу складно правним појмовима у значењу које им се даје у његовом правном поретку, који се не морају поклапати са значењем и систематизацијом правног поретка чија се садржина тражи (Сикирић, 2006).

2. ВИШЕСТРАНИ УГОВОРИ *LEX SPECIALIS* И ОДНОС СА ЕВРОПСКОМ КОНВЕНЦИЈОМ

Обавештење о страном праву је као споредно питање регулисано у вишестраним уговорима *lex specialis*, који су донети под окриљем универзалних и регионалних организација. То значи да се надлежни орган државе уговорнице вишестраног уговора *lex specialis* може посредством централног органа обратити централном органу друге државе уговорнице вишестраног уговора *lex specialis* са молбом за достављање обавештења о њеном праву.

Конвенција о остваривању алиментационих захтева у иностранству прописује да свака држава уговорница обавештава Генералног секретара Уједињених нација о доказима који су потребни по њеном закону за утврђивање алиментационих потраживања и о осталим условима предвиђеним њеним законом.⁶⁴ Хашка конвенција о грађанскоправним аспектима међународне отмице деце прописује да централни извршни органи предузимају све мере за пружање општих информација о важећем праву односне државе у вези са применом ове конвенције.⁶⁵ Хашка конвенција о олакшању међународног приступа судовима прописује да отпремни орган, по сазнању којим располаже, помаже

⁶³ Explanatory Report to the European Convention on Information on Foreign Law.

⁶⁴ Чл. 3. ст. 2. Конвенција о остваривању алиментационих захтева у иностранству.

⁶⁵ Чл. 7. ст. 2. тач. е) Хашка конвенција о грађанскоправним аспектима међународне отмице деце.

подносиоцу молбе о остваривању права на правну помоћ да поднесе сва документа или податке, који су неопходни да се о молби донесе одлука.⁶⁶ Хашка конвенција о надлежности, меродавном праву, признању и извршењу одлука и сарадњи у материји родитељске одговорности и мера за заштиту деце прописује да централни органи у вези са применом Конвенције дају обавештење о законодавству у њиховим државама у материји заштите деце.⁶⁷ Хашка конвенција о заштити деце и сарадњи у области међународног усвојења прописује да централни органи дају обавештење о праву својих држава у материји усвојења.⁶⁸ Европски споразум о прослеђивању молби за судску помоћ прописује обавезу централних органа да достављају једни другима обавештење о њиховим прописима који регулишу правну помоћ у грађанској, привредној и управној материји.⁶⁹ Европска конвенција о признању и извршењу одлука о старању о деци и о поновном успостављању односа старања прописује да централни органи, у циљу лакшег спровођења конвенције, достављају на захтев обавештења о њиховом праву на старање о деци и његове измене.⁷⁰

У складу са претходно наведеним, вишестрани уговори *lexspecialis* се разликују у следећем у односу на Европску конвенцију. Обавештење о страном праву се доставља само у вези са поступком који је покренут на основу вишестраног уговора *lex specialis*. Садржина молбе за обавештење о страном праву није регулисана, док у погледу садржине одговора, надлежни орган може да достави само прописе, али не и судске одлуке или изводе из стручних радова. Централни орган за пријем захтева је надлежан за сачињавање одговора на захтев, односно не прописује се могућност да одговор сачини овлашћени адвокат или приватно тело. У погледу језика на ком мора бити сачињен захтев, надлежни орган га може доставити или на језику замољене државе или на енглеском и/или

⁶⁶ Чл. 6. ст. 1. Хашка конвенција о олакшању међународног приступа судовима.

⁶⁷ Чл. 30. ст. 2. Хашка конвенција о надлежности, меродавном праву, признању и извршењу одлука и сарадњи у материји родитељске одговорности и мера за заштиту деце.

⁶⁸ Чл. 7. ст.1 тач. а) Хашка конвенција о заштити деце и сарадњи у области међународног усвојења.

⁶⁹ Чл. 7. Европског споразума о прослеђивању молби за судску помоћ.

⁷⁰ Чл. 3. ст. 2. тач. б) Европска конвенција о признању и извршењу одлука о старању о деци и о поновном успостављању односа старања.

француском језику, у зависности од тога да ли је замољена држава ставила резерву на примену одредби које се тичу језика.⁷¹

4. ДВОСТРАНИ УГОВОРИ И ОДНОС СА ЕВРОПСКОМ КОНВЕНЦИЈОМ

Већина двостраних уговора о међународној правној помоћи, које је закључила Република Србија, садрже одредбу о обавештењу о страном праву из грађанске и привредне материје. Том одредбом се прописује обавеза централних органа (Министарство правде⁷² или Министарство спољних послова⁷³) да достављају на захтев једни другима текст прописа који важе и/или су важили на подручју тих држава, а ако је потребно и обавештења о одређеним правним питањима. Детаљном анализом могу се уочити разлике у садржини тих одредби, односно да ли се могу тражити текстови прописа који важе⁷⁴ и/или су важили,⁷⁵ као и да ли се могу⁷⁶ или не могу⁷⁷ тражити обавештења о одређеним питањима.

⁷¹ Таконпр. чл. 28. ст. 1. и 2. Хашке конвенције о олакшању међународног приступа судовима прописује да држава уговорница може искључити употребу енглеског или француског или обај езика, док чл. 24. ст. 2. Хашке конвенције о грађанскоправним аспектима међународне отмице деце прописује да држава уговорница може искључити употребу или енглеског или француског језика, али не и оба.

⁷² Двострани уговори са: Белгијом, Чешком, Словачком, Црном Гором, Белорусијом, Босном и Херцеговином, Грчком, Мађарском, Македонијом, Монголијом, Пољском, Румунијом, Русијом, Украјном, Словачком, Чешком, Словенијом, Турском, Кипром и Хрватском.

⁷³ Двострани уговори са: Аустријом и Бугарском.

⁷⁴ Двострани уговори са: Аустријом, Белгијом, Чешком, Црном Гором, Белорусијом, Босном и Херцеговином, Бугарском, Грчком, Мађарском, Македонијом, Монголијом, Пољском, Румунијом, Русијом, Украјном, Словачком, Чешком, Словенијом, Турском, Кипром и Хрватском.

⁷⁵ Двострани уговори са: Аустријом, Белгијом, Чешком, Црном Гором, Белорусијом, Босном и Херцеговином, Бугарском, Мађарском, Македонијом, Монголијом, Пољском, Румунијом, Русијом, Украјном, Словачком, Чешком, Словенијом, Кипром и Хрватском.

⁷⁶ Двострани уговори са: Аустријом, Белгијом, Чешком, Црном Гором, Белорусијом, Босном и Херцеговином, Бугарском, Мађарском, Македонијом,

Такође, уговори не одређују која су то обавештења о одређеним питањима, што значи да централни пријемни орган то тумачи у складу са својим прописима и праксом. Уговори са Белгијом⁷⁸ и Турском⁷⁹ су отишли корак даље и предвиђају могућност тражења обавештења о судским одлукама и судској пракси. У погледу прослеђивања захтева и језика примењују се одредбе двостраних уговора које уређују начин достављања замолница и језик.

У складу са претходно наведеним, двострани уговори се разликују у следећем у односу на Европску конвенцију. Осим суда и други орган који је надлежан да одлучује о грађанској и привредној материји може сачинити захтев. Садржина захтева није прописана, док централни органи су надлежни за сачињавање одговора, искључујући могућност да одговор сачини приватно тело или овлашћени адвокат.

5. ЗАКОН О РЕШАВАЊУ СУКОБА ЗАКОНА СА ПРОПИСИМА ДРУГИХ ЗЕМАЉА (ЗРСЗ)

ЗРСЗ прописује да се његове одредбе примењују на статусне, породичне, имовинске и друге материјалноправне односе са међународним елементом,⁸⁰ под условом да претходно наведени односи нису регулисани другим законом или међународним уговором⁸¹. Према чл. 13 ЗРСЗ, када колизиона норма упути на примену страног права, суд или други надлежни орган по службеној дужности утврђује садржину тог права (колизионе и материјалне норме), односно терет доказивања садржине страног права није на странкама.

Садржина страног права се утврђује на два начина: први је да орган затражити обавештење о страном праву од Министарства правде, а други је на основу јавне исправе о садржини страног права коју је поднела

Монголијом, Пољском, Румунијом, Словачком, Чешком, Словенијом и Хрватском.

⁷⁷ Двострани уговори са: Русијом, Украјном и Кипром.

⁷⁸ Чл. 11.

⁷⁹ Члан 4.

⁸⁰ Чл. 1. ст. 1. ЗРСЗ.

⁸¹ Чл. 3. ЗРСЗ.

странка у поступку.⁸² Обавештење Министарства правде не обавезује орган (Станивуковић и Живковић, 2013), с тим што у пракси судови прихватају те информације и на њима заснивају своју одлуку (Ђорђевић и Мешкић, 2016), док се поднета јавна исправа може побијати како у погледу садржине тако и у погледу аутентичности (Станивуковић и Живковић, 2013).

Пошто ЗРСЗ користи израз може, а не мора, домаћи аутори су сагласни да надлежни орган може сазнати садржину страног права и на друге начине (Станивуковић и Живковић, 2013), али је дужан да у одлуци образложи начин сазнања садржине страног права (Ђорђевић, 2016). Један од начина је да надлежни орган саслуша вештака са знањем о страном праву или да се обрати научној институцији која би могла да да мишљење о садржини страног права (нпр. Институт за упоредно право) (Ђорђевић, 2016). Такође, надлежни орган, ако познаје језик државе чије право треба да примени, може да претражује стране правне изворе и страну судску праксу (Ђорђевић, 2016). Даље, странке могу поднети и друге исправе о садржини страног права или мишљења вештака за страно право, а које подлежу општим правилима о оцени доказа (Ђорђевић, 2016).

За разлику од становишта домаћих аутора да надлежни орган може сазнати садржину страног права и на друге начине, домаћи судови су заузели становиште да члан 13. ЗРСЗ треба уско тумачити, односно да се садржина страног права може утврдити једино начинима прописаним у члану 13. ст. 2. и 3. ЗРСЗ (Ђорђевић, 2016). Наиме, Виши привредни суд (сада: Привредни апелациони суд) у образложењу одлука истиче да првостепени суд не може засновати своју одлуку на овереном преводу прописа страног права, с обзиром да није заснован на тексту страног закона у форми јавне исправе, издате од стране надлежног органа, као што је прописано Европском конвенцијом (Ђорђевић, 2016). Такође у образложењу једне пресуде се налаже првостепеном суду или да тражи обавештење о садржини страног права од Министарства правде или да тужилац достави текст страног права у форми јавне исправе са овереним преводом судског тумача (Ђорђевић, 2016). Овакво образложење је контрадикторно и, такође, пребацује терет доказивања на странку, чиме се страно право изједначава са чињеницом коју странка мора да докаже (Ђорђевић, 2016). Члан 13. ЗРСЗ на недвосмислен начин прописује

⁸² Чл. 13 ст. 2. и 3. ЗРСЗ.

обавезу надлежног органа да утврди и примени страно право *ex officio*, што значи да се надлежни орган не може ослободити ове своје обавезе из разлога што странка није поднела јавну исправу или зато што је обавештење министарства непотпуно или је изостало (Ђорђевић, 2016).

У погледу предмета сазнања, указујем на чињеницу да надлежни орган мора прво да утврди садржину страног колизионог права, узимајући у обзир члан 6. ЗРСЗ, који регулише установу *ренвои*, па тек онда садржину страног материјалног права (Ђорђевић, 2016). Према пракси Министарства правде, надлежни органи достављају захтеве о садржини страног материјалног права, игноришући постојање института *ренвои* или у неким случајевима, достављају малтене целокупне списе предмета. Када је у питању садржина страног материјалног права, суд треба да сазна садржину правних прописа стране државе (међународне у унутрашње изворе права), као и да се информише о судској пракси, а ако је потребно да истражи и утврди ставове доктрине о неком конкретном правном питању. У пракси, претходно наведено се не примењује.

Када утврди садржину страног права, надлежни орган га примењује у складу са његовим смислом и појмовима које садржи.⁸³ То значи да надлежни орган мора да тумачи страно право по правилима и методама тумачења те стране државе, а не по сопственом нахођењу и у складу са правилима сопственог права, што значи да ће у већини случајева морати да истражи судску праксу у страној држави, како би утврдио како се те норме тумаче и примењују у њој (Ђорђевић и Мешкић, 2016).

У случају да надлежни орган не примени или погрешно примени страно право, узимајући у обзир чињеницу да страно право има исти третман као и домаће право, странка може изјавити жалбу, ревизију и захтев за заштиту законитости (Ђорђевић и Мешкић, 2016).

С обзиром да ЗРСЗ не прописује алтернативна решења у случају немогућности сазнања страног колизионог права, могућа су два решења (Ђорђевић и Мешкић, 2016). Прво је да се страно колизионо право замени домаћим колизионим правом, а друго је да се примени домаће материјално право (Ђорђевић и Мешкић, 2016). С обзиром да се другим решењем не спроводи цели колизионоправни процес, целисходно је прихватити прво решење, којим се остварују остала начела међународног права (Ђорђевић и Мешкић, 2016). У погледу немогућности сазнања

⁸³ Чл. 9. ЗРСЗ.

страног материјалног права, став доктрине је да надлежни орган, из прагматичних разлога (правна сигурност, предвидљивост и економичност у поступку) (Сикирић, 2006), примени домаће материјално право (Варади и др., 2012), уз обавезу да у образложењу одлуке наведе које су радње предузете у циљу сазнања страног права (Станивуковић и Живковић, 2013).

Када се поступак води пред страним надлежним органом који треба да примени српско право, ЗРСЗ прописује да је Министарство правде надлежно за издавање уверења о српским прописима који су важили или важе у Србији (*certificat de coutume*).⁸⁴ Захтев за издавање уверења подноси страни надлежни орган посредством замолнице или физичко лице. У уверењу се наводи назив прописа, датум кад је донет, односно када је престао да важи и дословни текст одговарајућих одредаба тог прописа.⁸⁵

Радна група коју је формирало Министарство правде је израдило Нацрт Закона о међународном приватном праву (у даљем тексту: Нацрт ЗМПП)⁸⁶, који имплементира модерна решења упоредног међународног приватног права. Осим обавештења о садржини страног права од Министарства правде⁸⁷, надлежни орган може да затражи стручно мишљење о страном праву (нпр. од Института за упоредно право) или да утврди његову садржину на сваки погодан начин.⁸⁸ Новина у односу на ЗРСЗ је и та да странке имају право да затраже од Министарства правде објашњење о садржини страног права, као и да поднесу исправе, како приватне тако и јавне, или стручна мишљења о садржини страног права.⁸⁹ У једном тренутку Нацрт ЗМПП је садржао и одредбу којом се прописује да ако надлежни орган не може сазнати страно право примени право које је у најближој вези са тим правом или *lex fori*, али је Радна група одустала од таквог решења (Станивуковић и Живковић, 2013).

⁸⁴ Чл. 106. ст. 1. ЗРСЗ.

⁸⁵ Чл. 106. ст. 2. ЗРСЗ.

⁸⁶ <https://www.mpravde.gov.rs/sekcija/53/radne-verzije-propisa.php>.

⁸⁷ Чл. 40. ст. 2. Нацрт ЗМПП.

⁸⁸ Чл. 40. ст. 3. Нацрт ЗМПП.

⁸⁹ Чл. 40. ст. 4. Нацрт ЗМПП.

6. КРАТАК ОСВРТ НА САЗНАЊЕ И ПРИМЕНУ СТРАНОГ ПРАВА У ДРЖАВАМ РЕГИОНА

Правни извори у државама региона су исти као и у Србији, односно примењује се Европска конвенција, двострани уговори и закон који уређује приватно-правне односе са међународним елементом. После распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, неке државе (Република Словенија, Северна Македонија, Република Хрватска, Црна Гора) су донеле нове законе којима се уређују приватноправни односи са међународним елементом, усклађене са модерним упоредним решењима међународног приватног права, док неке нису, односно и даље је на снази ЗРСЗ (Босна и Херцеговина). Словенија је 1999. године донела Закон о међународном приватном праву (у даљем тексту: словеначки ЗМПП)⁹⁰, Северна Македонија је 2007. године донела Закон о међународном приватном праву (у даљем тексту: македонски ЗМПП),⁹¹ Црна Гора је 2014. године донела Закон о међународном приватном праву (у даљем тексту: црногорски ЗМПП)⁹² и Република Хрватска је 2017. године донела Закон о међународном приватном праву (у даљем тексту: хрватски ЗМПП)⁹³. Словеначки ЗМПП,⁹⁴ македонски ЗМПП (Bonomi & Volken, 2008), црногорски ЗМПП⁹⁵ и хрватски ЗМПП,⁹⁶ као и ЗРСЗ, прописују обавезу надлежног органа да по службеној дужности утврди садржину страног права и да га тумачи и примени на исти начин као што се то чини у држави о чијем се праву ради.

У погледу начина сазнања словеначки ЗМПП,⁹⁷ македонски ЗМПП (Bonomi & Volken, 2008), црногорски ЗМПП⁹⁸ и хрватски ЗМПП,⁹⁹ као и

⁹⁰ *Uradni list RS*, št. 56/99 i 45/08.

⁹¹ *Služben Vesnik na Republika Makedonija*, br. 87/2007.

⁹² Сл. лист ЦГ, бр. 1/2014, 6/2014 - испр., 11/2014 - испр., 14/2014 и 47/2015 - др. закон.

⁹³ *Narodne novine*, 101/2017.

⁹⁴ Чл. 12 ст. 1. словеначки ЗМПП.

⁹⁵ Чл. 6 ст. 1. црногорски ЗМПП.

⁹⁶ Чл. 8. ст. 1. хрватски ЗМПП.

⁹⁷ Чл. 12. ст. 2. и 3. словеначки ЗМПП.

⁹⁸ Чл. 6. ст. 2 и 3. црногорски ЗМПП.

⁹⁹ Чл. 8. ст. 3. и 4. хрватски ЗМПП.

ЗРСЗ, предвиђају сазнање садржине страног права посредством министарства правде или подношењем исправе од стране странке. Указујем на чињеницу да црногорски ЗМПП¹⁰⁰ прописује да странка може поднети исправу, што значи приватну или јавну исправу, а хрватски ЗМПП¹⁰¹ да странка може поднети јавну или приватну исправу, чиме се на недвосмислен начин прописује да је суд дужан да прихвати како приватну тако и јавну исправу.

Додатне начине сазнања садржине страног права предвиђају црногорски ЗМПП, хрватски ЗМПП и македонски Нацрт ЗМПП. Тако црногорски ЗМПП прописује да се садржина страног права може утврдити или у складу са међународним уговорима, што се по мом мишљењу и подразумева, с обзиром да су потврђени међународни уговори саставни део правног поредка,¹⁰² или на основу мишљења стручњака и специјализованих институција,¹⁰³ или на основу другог вида помоћи од стране странке,¹⁰⁴ или на основу обавезивања странака да сарађују у утврђивању страног права, када странке изаберу меродавно право.¹⁰⁵ Хрватски ЗМПП предвиђа сазнање садржине страног права и посредством неког другог органа или вештака или специјализованих установа.¹⁰⁶ Македонски Нацрт ЗМПП предвиђа сазнање садржине страног права и посредством мишљења стручњака (Jassel-Holst, 2016).

У случају да се се садржина страног права не може утврдити на законом уређене начине, хрватски ЗМПП,¹⁰⁷ словеначки ЗМПП¹⁰⁸ и македонски ЗМПП (Jassel-Holst, 2016) прописују да се примењује *lex fori*.¹⁰⁹

¹⁰⁰ Чл. 6. ст. 3. словеначки ЗМПП.

¹⁰¹ Чл. 8. ст. 4. хрватски ЗМПП.

¹⁰² Чл. 6. ст. 2. црногорски ЗМПП.

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ Чл. 6. ст. 3. црногорски ЗМПП.

¹⁰⁵ Чл. 6 ст. 4. црногорски ЗМПП.

¹⁰⁶ Чл. 8 ст. 3. хрватски ЗМПП.

¹⁰⁷ Чл. 8. ст. 5. хрватски ЗМПП.

¹⁰⁸ Чл. 12. ст. 4. словеначки ЗМПП.

¹⁰⁹ Чл. 8. ст. 5. хрватски ЗМПП.

7. ЗАКЉУЧАК

На основу свега претходног наведеног произилази да када су у питању поступци са међународним елементом и када колизиона норма упути на примену страног права, Србија и државе региона усвајају став да надлежни орган по службеној дужности утврђује његову садржину.

Сазнање страног права, односно примена правних извора у конкретном случају зависи од више елемената као што су: да ли је надлежни орган правосудни или управни орган, да ли је пред надлежним органом покренут поступак у складу са вишестраним уговором *lex specialis*, да ли је држава чије се право мора применити уговорница вишестраног уговора или двостраног уговора.

Када је поступак покренут пред правосудним органом, он може сазнати садржину страног права или посредством Европске конвенције или двостраног уговора или ЗРСЗ. Уколико је држава чије се право треба применити држава уговорница Европске конвенције, примењује се Европска конвенција, а ако је уговорница двостраног уговора примењује се двострани уговор. У случају да је држава уговорница Европске конвенције и двостраног уговора, с обзиром да Европска конвенција не садржи одредбу која регулише однос са другим уговорима, примењује се Европска конвенција пошто представља уговор *sedes materiae*. Када држава чије се право треба применити није уговорница ни двостраног уговора ни Европске конвенције примењује се ЗРСЗ.

Уколико је поступак покренут пред другим надлежним органом (нпр. орган управе), он може сазнати садржину страног права на основу двостраног уговора или ЗРСЗ, с обзиром да се Европска конвенција примењује само на правосудне органе. Уколико је са државом чије се право треба применити држава са којом је закључен двострани уговор, примениће се тај уговор, у супротном примениће се ЗРСЗ.

Уколико је пред надлежним органом покренут поступак на основу вишестраног *lex specialis* уговора, он може да сазна садржину страног права у складу са одредбама тог уговора, уколико је држава чије се право мора применити држава уговорница тог уговора.

Узимајући у обзир праксу надлежних органа у погледу уског (према мом мишљењу *contra legem*) тумачења члана 13. ЗРСЗ, указујем на

чињеницу да је потребно усвојити Нацрт новог ЗМПП како би се омогућило странкама да поред јавне исправе поднесу и приватну исправу, као и да би се омогућио већи број начина сазнања садржине страног права, односно посредством стручног мишљења или на сваки погодан начин. По мом мишљењу, било би целисходно у Нацрту ЗМПП предвидети и могућност другог вида помоћи од стране странке. Разлог за претходно наведено лежи у чињеници да постоји могућност надлежног органа да уколико нпр. странка изрази иницијативу доказивања страног права, одбије то позивајући се на чињеницу да када је реч о утврђивању страног права важи истражно начело, а не и расправно начело (Сикирић, 2006). Даље, по мом мишљењу, узимајући у обзир ефикасност поступка и суђење у разумном року, било би целисходно још једном размотрити да се у Нацрт ЗМПП врати одредба која прописује да се, уколико надлежни орган у разумном року не може да утврди садржину страног права, примењује *lex fori*.

ЛИТЕРАТУРА

- Varadi, T., Knežević, G., Bordaš, B., Pavić, V. (2012). *Međunarodno privatno pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Đorđević, S., Meškić, Z. (2016). *Međunarodno privatno pravo I – Opšti deo*. Kragujevac: Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
- Станивуковић, М., Живковић, М. (2013), Међународно приватно право. Београд: ЈП „Службени гласник“.
- Bonomi, A., & Volken, P. (2008). Yearbook of Private International Law. Volume X. Sellier European Law Publisher & Swiss Institute of Comparative Law, 441-458.
- Jessel-Holst, C. (2016). Makedonija na putu ka modernom međunarodnom privatnom pravu. *Nova Pravna Revija*, 7-14.
- Đorđević, S. (2016). Kratak kritički osvrt na tumačenje odredaba čl. 13 ZRSZ o utvrđivanju sadržine stranog prava u odlukama bivšeg Višeg trgovinskog suda u Beogradu. *Nova Pravna Revija*, 36-39.
- Sikirić, H. (2006). Primjena kolizijskih pravila i stranog prava u sudskom postupku. *Zbornik PFZ*, 56 (2-3), 617-686.
- Закон о решавању сукоба закона са прописима других земаља. Сл. лист СФРЈ, бр. 43/82 и 72/82 - испр., Сл. лист СРЈ, бр. 46/96 и Сл. гласник РС, бр. 46/2006 - др. закон).
- Zakon o međunarodnom zasebnom pravu u postupku. *Uradnik RS*, št. 56/99 i 45/08.

Zakon o međunarodnom privatnom pravu. Služben Vesnik na Republika Makedonija, br. 87/2007.

Законом о међународном приватном праву. *Сл. лист ЦГ*, бр. 1/2014, 6/2014 - испр., 11/2014 - испр., 14/2014 и 47/2015 –др. закон.

Zakon o međunarodnom privatnom pravu. Narodne novine, br. 101/17.

Европска конвенција о обавештењима о страном праву. *Службени лист СФРЈ- Међународни уговори*, бр. 7/91.

Конвенција о остваривању алиментационих захтева у иностранству. *Службени лист ФНРЈ – Међународни уговори и други споразуми*, бр. 2/60.

Хашка конвенција о грађанскоправним аспектима међународне отмице деце. *Службени лист СФРЈ – Међународни уговори*, бр. 7/91.

Хашка конвенција о олакшању међународног приступа судовима. *Службени лист СФРЈ – Међународни уговори*, бр. 4/88.

Европски споразум о прослеђивању захтева за правну помоћ. *Службени лист СРЈ – Међународни уговори*, бр. 9/01.

Хашка конвенција о надлежности, меродавном праву, признању и извршењу одлука и сарадњи у материји родитељске одговорности и мера за заштиту деце. *Сл. гласник РС-Међународни уговори*, бр. 20/2015.

Хашка конвенција о заштити деце и сарадњи у области међународног усвојења. *Сл. гласник РС-Међународни уговори*, бр. 12/ 2013.

Европска конвенција о признању и извршењу одлука о старању о деци и о поновном успостављању односа старања. *Службени лист СРЈ – Међународни уговори*, бр. 1/01.

Уговор о узајамном правном саобраћају између ФНР Југославије и Републике Аустрије. *Службени лист ФНРЈ – Додатак*, бр. 8/1955 и *Сл. лист СФРЈ – Међународни уговори*, бр. 2/83 - др. закон).

Споразум између Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и Краљевине Белгије о правној помоћи у грађанским и трговачким стварима. *Службени лист СФРЈ– Додатак*, бр. 7/1974.

Уговор између Федеративне Народне Републике Југославије и Народне Републике Бугарске о узајамној правној помоћи. *Службени лист ФНРЈ – Додатак*, бр. 1/1957.

Конвенција између Федеративне Народне Републике Југославије и Краљевине Грчке о узајамним правним односима. *Службени лист ФНРЈ – Додатак*, бр. 7/1960.

Уговор између Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и Републике Кипар о правној помоћи у грађанским и кривичним стварима. *Службени лист СФРЈ– Међународни уговори*, бр. 2/1986.

- Уговор између Федеративне Народне Републике Југославије и Народне Републике Пољске о правном саобраћају у грађанским и кривичним стварима. *Службени лист СФРЈ – Додатак*, бр. 5/1963.
- Уговор између Федеративне Народне Републике Југославије и Румунске Народне Републике о правној помоћи. *Службени лист ФНРЈ – Додатак*, бр. 8/1961.
- Уговор између Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и Чехословачке Социјалистичке Републике о регулисању правних односа у грађанским, породичним и кривичним стварима. *Службени лист СФРЈ – Додатак*, бр. 13/1964.
- Уговор између Републике Србије и Републике Словеније о правној помоћи у грађанским и кривичним стварима. *Службени гласник РС – Међународни уговори*, бр. 9/2011.
- Споразум између Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и Француске Републике о олакшању примене Хашке конвенције о грађанском поступку. *Службени лист СФРЈ – Додатак*, бр. 21/1971.
- Уговор између Савезне Републике Југославије и Републике Хрватске о правној помоћи у грађанским и кривичним стварима. *Службени лист СРЈ – Међународни уговори*, бр. 1/1998.
- Уговор о између Србије и Црне Горе и Босне и Херцеговине о правној помоћи у грађанским и кривичним стварима. *Службени лист СЦГ-Међународни уговори*, бр. 6/2005 и 13/2010.
- Уговор између Републике Србије и Црне Горе о правној помоћи у грађанским и кривичним стварима. *Сл. гласник РС- Међународни уговори*, бр. 1/2010.
- Уговор о правној помоћи у грађанским, породичним и кривичним стварима између ФНРЈ и СССР. *Службени лист ФНРЈ – Додатак*, бр. 5/1963.
- Уговор о правној помоћи у грађанским и кривичним стварима између Републике Србије и Републике Белорусије. *Сл. гласник РС - Међународни уговори*, бр. 13/2013.
- Уговор о узајамној правној помоћи у грађанским и трговачким стварима између Републике Србије и Републике Турске. *Сл. гласник РС - Међународни уговори*, бр. 15/2015.
- Уговор о правној помоћи у грађанским и кривичним стварима између Републике Србије и Републике Македоније. *Службени гласник РС - Међународни уговори*, бр. 5/2012.
- Уговор о пружању правне помоћи у грађанским, породичним и кривичним стварима између СФР Југославије и Монголске Народне Републике. *Службени лист СФРЈ – Међународни уговори*, бр. 7/1982.
- Council of Europe. *Explanatory Report to the European Convention on Information on Foreign Law*, European Treaty Series-No. 62. Retrieved June 11, 2019, from

<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800c92f3>

<https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/062>. Retrieved June 11, 2019.

<https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/062/declarations?pauth=UR9tmaGa>. Retrieved June 11, 2019.

<https://www.mpravde.gov.rs/sekcija/53/radne-verzije-propisa.php>. Retrieved June 11, 2019.

*Abstract***COGNITION AND APPLICATION OF FOREIGN LAW IN PRIVATE INTERNATIONAL LAW OF THE REPUBLIC OF SERBIA**

Today, as a consequence of cross-border movement of people, goods, capital and delivering of services exists more and more cases with international element. Authority of state before which the process is started, firstly by establishes the existences of international jurisdiction. If the authority establishes its competence, by conflict rule it determines *ex officio* the law of state which law should be applied. When the law of foreign state has to be applied, competent authority is obliged *ex officio* to determine and apply it. The methods of cognition of foreign law content are regulated by law regulating private international law, bilateral agreements regulating international legal assistance, multilateral agreements *sedes materiae*, i.e. European Convention on information about foreign law and multilateral agreements *lex specialis*. The purpose of this paper is to present the concepts encompassed in legal sources of the Republic of Serbia, and to compare them mutually as well as to present the provisions of comparative practice, i.e. states in the region.

Key words: bilateral agreement, multilateral agreement, the conflict rule, the methods of cognition of foreign law, applying the foreign law, central authority.

THE USE OF MEMORY ENGLISH LEARNING STRATEGIES OF THE STUDENTS AT THE FACULTY OF ECONOMICS IN KRAGUJEVAC

Marijana D. Matić*

The paper investigates the use and frequency of memory language learning strategies in learning English of students of the Faculty of Economics at Kragujevac University. Taking into consideration the importance of using English in their future careers, a total of 146 students at first and second year of learning English at the Faculty of Economics in Kragujevac were researched. The respondents filled in the Strategy Inventory for Language Learning (SILL) and a Background Characteristics Survey. The results of the types of memory strategies and their frequency are presented. The aim of the research is also to provide information about the use of memory strategies both to university students in general and their teachers which would help improve their use of English.

Keywords: language learning strategies, SILL, memory strategies, the English language, students at university level, quantitative research.

INTRODUCTION

Taking into consideration the fact that to a greater or smaller extent we are all a part of the Global labour market, it is sensible to conclude that knowing English and using it on daily basis in different forms of communication plays an important part for adults, especially students of Economics and future economists. For that reason we have decided to look into the English language

* University of Kragujevac, Faculty of Philology and Arts; Contact:
marijuana.matic@filum.kg.ac.rs

learning strategies of the students of the Faculty of Economics, Kragujevac University, namely the memory strategies.

The aim of this paper is to investigate the frequency and use of memory learning strategies of English by students at tertiary level of education, at the Faculty of Economics, University of Kragujevac and to provide information about the use of these strategies to both students and their teacher. We believe and are supported by other research that this information can help students to understand their learning process.

We are also of the opinion that teaching language learning strategies to teachers of English at tertiary level should be taken into consideration (and among them the memory strategies as well), as different research has also indicated that language learning strategies can be closely associated with learners' language performance and achievements (Bremner, 1999: 493; Oxford, 1990:21). If the foreign language teachers are well informed about the importance of and skilled at language learning strategies, we believe they can recognize the strategies their students use, misuse or underuse and thus not only adapt their teaching but also teach students about the value and span of LLS they can use.

In order to come up with the scope of language learning strategies different research has looked into what distinguishes good language learners from poor language learners. Along those lines good language learners have been defined as those who adopt strategies to make their learning more effective (Rubin, 1981: 45-47). Moreover, it is stated that, if the aim of any education, and thus also of tertiary education are independent, self-directed, life-long learners¹ it is sensible to conclude that teaching about strategies can improve students' learning. As evidence shows teaching about the strategies can improve students' learning. The aim is not only for the students to improve their learning but the long-term goal for them as independent, long-life learners to be able to recognize the strategies themselves and use them to an extent satisfactory to their learning. Based on all that, the aim of this paper is also to offer valuable information to teachers about the learning strategies of their students, to show the importance of teaching language learning strategies and to suggest teaching them their students.

In order to investigate memory English learning strategies of students of Economics, we have used Oxford's *Strategy Inventory for Language Learning*

¹ Su (2005: 49)

(SILL), published in 1990. Apart from the questionnaires used the students also filled a questionnaire considering their background information which was used to get insight into students and their experience of learning English and other demographic data.

2. LANGUAGE LEARNING STRATEGIES

Language learning strategies first started to be researched in the 1960s (with Aaron Cartons first publication in 1966). During these first stages of research strategies were defined as particular behaviours conducted by learners in the learning situation.

The interest in language learning increased during the 1970s during which the cognitive perspective in psychology emerged. Its aim was to explain cognitive processes in language learning; so the first studies in language learning of this period analyzed and described the external behaviours of language learners (Zare, 2012:124). These studies also tried to find different categories of strategic behaviours and tried to classify them, with the aim to link the strategic behaviours and language proficiency (ibid).

2.1. Definition of Language Learning Strategies

Since 1960s and the beginng of interest in language learning strategies all the research and thinking about them have attempted at giving insight into what learners think and do during language learning. The phenomenon of LLS has undergone many changes. Some definitions of LLS aimed at including both linguistic and sociolinguistic aspects of foreign language learning (Faerch, Claus and Casper, 1983:23), whereas others tried to split the strategies into smaller elements such as: „ ...steps, operations, plans and routines which learners use in order to make the access, storage and use of the information easier" (Wenden and Rubin, 1987: 17). Cohen (1990:29) pointed out that "... learning strategies are consciously selected processes by learners which may result in actions taken to improve the learning or use of a second or foreign language through the storage, retention, recall, and application of the information about language."

Oxford (1990) expanded the previous definitions in a way. She stressed that context is essential in the language learning process. According to her language learning strategies are: "...specific actions which learner takes and

thus make the learning easier, faster, more enjoyable, more self-directed, more effective, and more transferable to new situations."

These definitions of language learning strategies were followed by definitions which focus on learner's processes when acquiring a language. They all concentrated on learners' conscious intentions and behavior which would "... help them understand, learn or remember the necessary information better (Richards and Platt, 1992: 378)". The classroom in turn was perceived as a replica of a problem solving situation (Stern, 1992: 35) in which learners are expected to find the quickest solutions in order to successfully do a task. Since this knowledge is necessary in every day situations, the use of language learning strategies was considered to be absolutely necessary whether they were used consciously or unconsciously.

The definition of language learning strategies can also be found in The Common European Framework (2001). What is pointed out in the document is the link between strategies and effective communication. Strategies are considered to be "... a means for the language user to exploit in order to fulfill the demands of communication in context and successfully complete the task in question in the most comprehensive or most economical way possible for a precisely defined purpose".

2.2. Oxford's Classification of Language Learning Strategies

According to Oxford (1990) whose classification of language learning strategies we have adopted for the research instrument in this paper, language learning strategies are oriented towards the development of communicative competence. She divided them into two main groups, direct and indirect strategies, which are in turn subdivided into six groups. The direct strategies are defined as those which involve new language directly and are classified into memory, cognitive and compensation strategies. According to Oxford all direct strategies require mental processing of the language (p. 37). Indirect strategies include meta-cognitive, affective and social strategies. They all provide indirect support for language learning. Memory strategies as defined by Oxford:

"...involve the mental processes for storing new formation in the memory and for retrieving them when it is necessary. ...These strategies include four sets: creating mental linkages, applying images and sounds, reviewing well and employing action"(ibid).

In this paper we make use of Oxford's (1990) *Strategy Inventory for Language Learning (SILL)*. It is an instrument in the form of a questionnaire designed for assessing the frequency of use of language learning strategies by students. In this research we have used the one for learners of English as a foreign language, in particular the first nine questions of the questionnaire concerning memory strategies.

These SILL items are evaluated on an increasing five point Likert scale which ranges from one to five. The number indicates how often the learner uses the strategies:

- 1 = never or almost never true of me
- 2 = generally not true of me
- 3 = somewhat true of me
- 4 = generally true of me
- 5 = always true of me

The average scores of 3.5-5.0 on a 5-point Likert scale are considered as high use, those of 2.5-3.4 as medium use and those of 1.0-2.4 as low use (Oxford, 1990:42 and Su, 2005: 45).

2.3. The Value of Language Learning Strategies and Implications on Learners and Teachers

It has been found that what distinguishes good language learners from the poor ones is not so much which strategies they use, but more the flexibility they apply to the use of language learning strategies. According to McDonough the success of good language learners also lies in the fact that they use the strategies more frequently and more properly than the poor ones (McDonough, 2006: 64). The research has also shown that some learners have become more successful because they are aware of the fact that different language tasks require different strategies, so they apply specific strategies to specific tasks; and what is more, they know better how to combine different strategies when necessary (Abraham and Vann, cited in Oxford, 2001).

It was argued that the more we know about the LLS use by successful learners, the better we can teach them to the poor learners (Rubin, 1975: 28) which lead scientists to conclude that there exists "teachability" of LLS. This means that if we teach strategies to students they will in turn use them better and fulfill the tasks at hand more successfully. So we can conclude that if we

teach the importance of strategies to teachers and help them include teaching about them to students the benefits will be multifold.

2.4. Respondents and the research instrument

A sample of 146 students in total first completed SILL (Oxford, 1990: 293-6). They all take English as a subject on the first and second academic year. English is an optional subject because there is also a choice of attending a Russian course at the beginner and elementary level and German at elementary level.

Apart from that students filled in the questionnaire B providing background information (enclosed at the end of the paper) about their previous experience of learning English as a foreign language, their reasons for choosing English at tertiary level, their knowledge about their level of English, their expectations and needs from the university course of English. Students have also responded to the question if they use applications for learning English and what they are mostly useful for.

3. THE RESULTS

3.1. Background information about the respondents

As previously stated, a sample of 146 students in total completed SILL (Oxford 1990: 293-6) and the questionnaire B. These were 30 male and 116 female students in total, out of which 16 male and 39 female students on the first year, and 14 male and 77 female students on the second academic year at the Faculty of Economics, University of Kragujevac.

A vast majority of students (98.63%) learned English in elementary and secondary school. This means that the vast majority of students have undertaken instructions in English for at least 12 years at the moment of research. During these 12 or so years, only 21.23% also took private classes which is less than $\frac{1}{4}$ of the total number. Out of this $\frac{1}{4}$ a little bit more than a half of students (54.84%) took sporadic extra classes with the aim of getting better results at a test or getting a better grade in general. Only 10 students on both years (out of 146) took private classes which lasted longer than 6 months. This means that as learning English in the classroom setting is concerned,

students were mainly engaged by official state school English lessons with sporadic additional help.

Apart from lessons at the university, it seems that very few students use applications to learn English, only 10 of them. 5 use Duolingo, and the others, 1 each, use English grammar test Olingo, BBC English, English speaker, Google translate, Speak English. They claim that those applications have helped them learn new vocabulary and grammar. However, the sample is limited by far to make any widely applicable conclusions.

The number of students who know their current level of English and have taken some international tests of English is also very small- only 6, and only 2 have Cambridge University Certificate for Learners of English as a foreign language at level B2 out of 146 students. A vast majority is also not interested in finding out their current level of English.

A total of 82.19% of students on both years chose to learn English (as opposed to Russian and German) because they would like to improve their area-specific knowledge of English which they consider important for their future profession. On average 10.96% chose to learn English at university level because they think they possess certain knowledge and thus they will have success on the exam. 4. 11% do not know why they chose English, and 1.37% chose English because their friends had chosen it.

3.2. The Use of Language Learning Strategies and the use of the Memory Strategy

As far as the strategies used are concerned, the results show the following:

		First year	Second year	Both years
Strategy	Part A (memory)	2.75	3.00	2.91
	Part B (cognitive)	3.15	3.05	3.09
	Part C (compensation)	3.21	3.11	3.15
	Part D (meta-cognitive)	3.64	3.39	3.48
	Part E (affective)	2.54	2.77	2.68
	Part F (social)	3.08	3.29	3.21
Average		3.06	3.10	3.08

The use of all strategies on average does not exceed the medium use as defined by Oxford and Su. It can also be noticed that the memory strategies are used almost the least of all the strategies. The only less frequently used set of

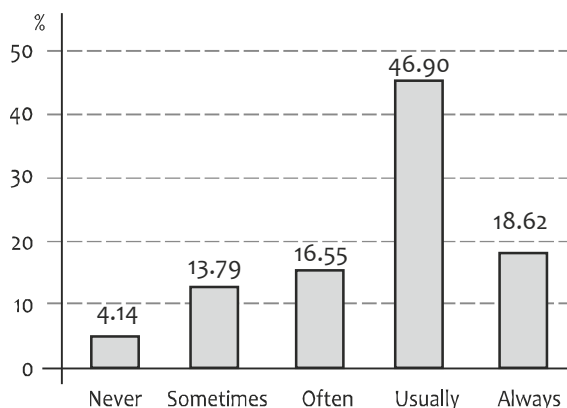
strategies is the affective strategies. There is a growth in the use of memory strategies in the second year of studies when compared with the first year. However, in both cases the frequency of the use of strategies does not exceed medium use.

In this paper we aimed at researching about the memory strategies so the frequency of answers to the memory strategies of both years of study by the students at the Faculty of Economics is presented in the following graphs.

In what follows is a detailed analysis of the SILL questionnaire concerning the memory strategies and our survey of the respondents' answers is presented.

Here are the results for the first memory strategy:

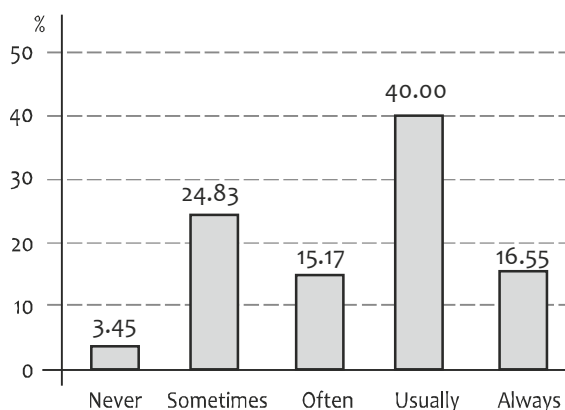
Memory strategy 1 - I think of relationships between what I already know and new things I learn in English.

Almost half the students (46.90 %) *usually* use this strategy in their learning English, whereas 18.62% *always* and 16.55% *often* use it. It can be observed that students to some extent have the awareness of what they have learned and try to make connections between the previously acquired information and new information in different areas of language- grammar and vocabulary for example; which can in turn lead to long-term memory and better overall outcomes in using English as a foreign language.

Memory strategy 2: I use new English words in a sentence so I can remember them

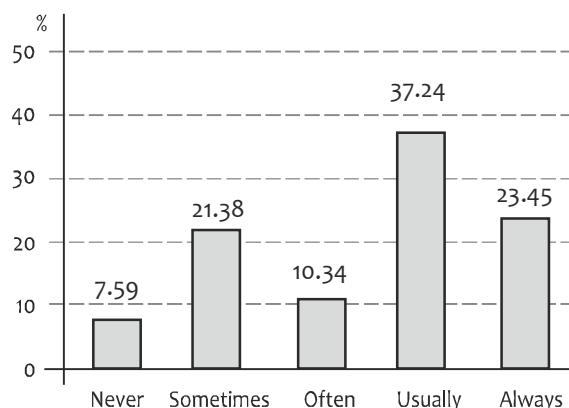
Almost half of the students *usually* use the newly acquired words to make a sentence, and almost another quarter *sometimes* do so. Only 16.55% say they *always* use this strategy and 15.17% of students *often* use it. Using the new words by making a sentence helps students understand how to use them in context which is very important for their later use and can in turn also help students feel that the world can be useful for them in the future.

According to some scientists the frequency of this language learning strategy among the respondents could also be related to the activities present in textbooks (Arellano, 2017:239), as they believe there is still a prevalence of grammar-oriented activities and rather mechanical practice in the English learning textbooks.

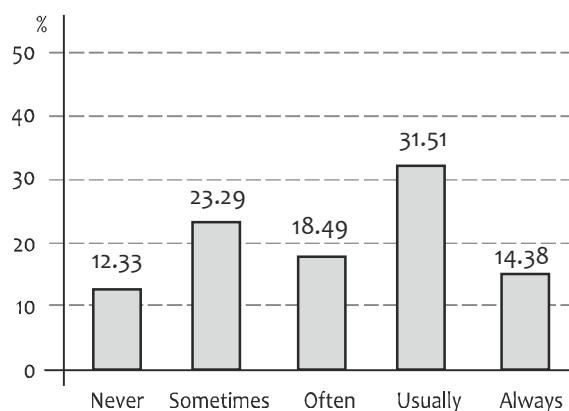
Memory strategy 3 – I connect the sound of a new English word and an image or picture of the word to help me remember the word.

The connection of the words' pronunciation and an image of it is very useful for remembering it later. According to Coraps (2008) the lack of connection between the phonological and semantic word aspects reduces the adequate acquisition of vocabulary. This strategy seems to be popular with students of Economics. Namely, 37.23% of students *usually* use it, with 23.45% who *always* use it and 21.38% who *sometimes* use it.

Memory strategy 4 - I remember a new English word by making a mental picture of a situation of which the word might be used.

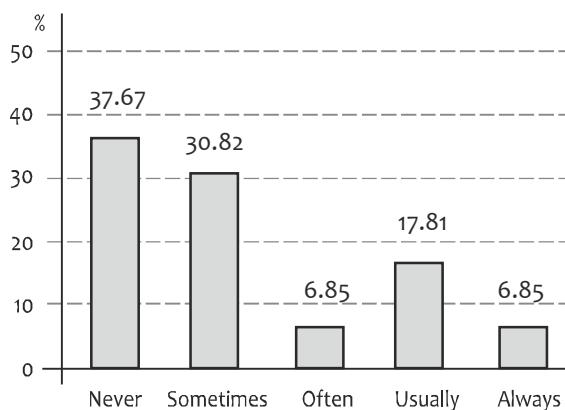
It is interesting to compare the results for this memory strategy with those for the previous one. The mental image is not of a word or phenomenon it represents. Rather, it is of the situation where the word would be used. As we can notice that students tend to use this memory strategy less than the strategy 3 in almost all the frequencies. The number of students who never use it also rises. Only the number of students who *never* use this strategy rather than the previous one is bigger. However, according to the results, this strategy is also rather popular among the students of Economics.

As Arellano (2017:241)² points out, language learning activities which include making maps, charts, or graphs which represent semantic relations of words or concepts can also increase the language learning outcomes of those students. We believe that the students of Economics are used to graphs and charts in their economic subjects and can relate that knowledge and understand the value of such techniques in language learning as well.

Strategy 5 - I use rhymes to remember new English word.

This strategy is not very popular among the students of Economics as 37.67% of them *never* use rhyme to memorize the words. 30.82% of students claim to use this strategy *sometimes* whereas 17.81% *usually* use it. The number of students who *always* use it is 6.85%. The students with auditory learning style can benefit from using this strategy.

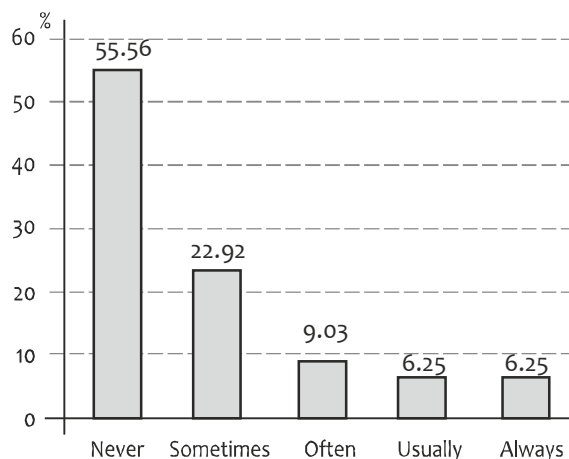

It seems that students are not aware of the power of pairs of words rhyming and attach rhyming to poetry or to techniques used by children rather than adults. Bearing in mind the complexity of English spelling, we consider it important to point out to this strategy as the number of homophones among frequently used words in English is rather large.

² Arellano (2017) conducted a similar research on memory strategies in vocational studies of students in Hungary, Spain and Italy.

Strategy 6 - I use flashcards to remember new English words.

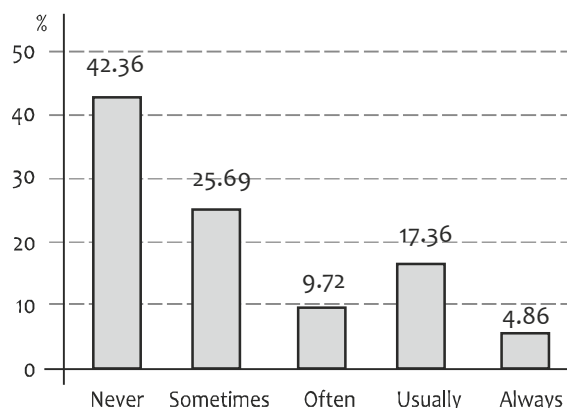
This strategy seems to be the least popular of all among the students of Economics. As can be seen from the graph, over half of the students (55.56%) *never* use any flashcards in order to help them remember the words, and 22.92% use them *sometimes*. This is probably due to the fact that students attach this teaching / learning technique to learning English as children and do not consider it to be a language learning strategy. Very few students have stated that they use this technique on regular basis. It would be an interesting to investigate further as to get a more detailed information which flashcards they sometimes use: the ones the teacher brings to class (which we believe is highly unlikely), the ones accompanying the textbook or the ones they make themselves or other.

Arellano is of the opinion that although textbooks for secondary education (and this could be, we believe, applied to tertiary education in Serbia as well) are visually attractive, they do not normally offer "...an image glossary or flashcards to foster visual links." (Arellano, 2017:242)

Strategy 7 - I physically act out new English words.

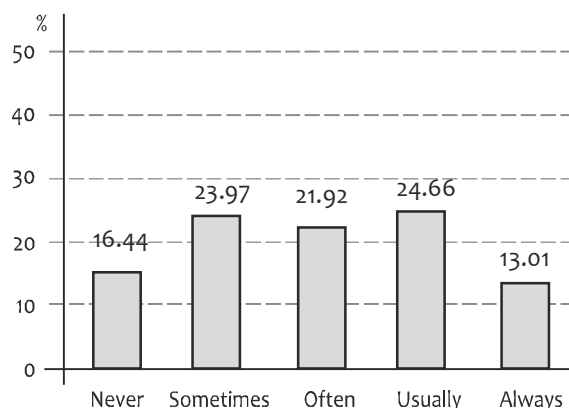
Almost half of the students (42.6%) state they *never* physically act out new words in English, whereas 25.69% *sometimes* use this technique. However, 17.36% students claim to *usually* use it.

This language learning strategy is also not very popular among the students of Economics although kinesthetic learners could benefit from it. We believe that it is considered to be a teaching / learning technique typical for learning at a young age. The acting out is probably perceived as childish and thus partly unacceptable for the respondents and gestures, mime and acting are probably not considered to be a part of a memory learning strategy which has any value. We strongly believe that role play can be a technique all students of different ages and levels can benefit from and thus new words (among other benefits) could be acquired more successfully by using this technique.

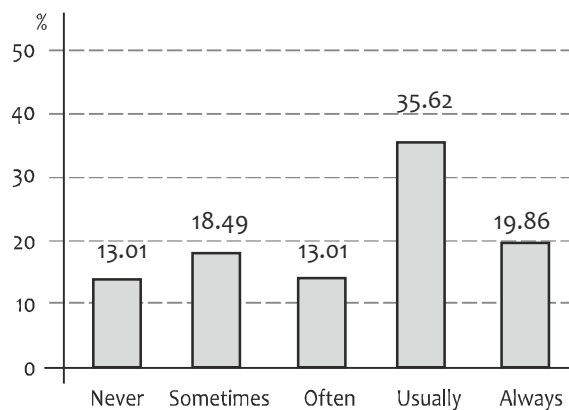
Strategy 8 - I review English lessons often.

The answers to the use of this strategy are divided into three $\frac{1}{4}$ by the frequencies of *sometimes*, *often* and *usually*, whereas the two far ends of the frequency-*always* and *never* together make up for the final quarter. Thus 70.55% of students more or less frequently revise the lessons in English. As it is a generally known fact, revision is highly important as it enables language learners to assimilate, restore and retrieve information and in the long run leads to long-term memory. We wonder, however, if the respondents in reality revise English lessons to this extent, or if this was felt to be a rather socially acceptable answer by students.

Strategy 9 - I remember new English words or phrases by remembering their location on the page, on the board, or on a street sign.

As can be noted 35.62% of the students admit that they *usually* remember new words or phrases by remembering their location, whereas 19.86% *always* do it. The remaining 18.94% *sometimes* do it and 13.01% *often* do it. This leaves us with only 13.01% who *never* do it. It can be concluded that the vast majority of students of Economics are visual learners. They can be helped in their learning by images, pictures, graphs and spatial organization of different elements.

Answer to Memory Strategy Questionnaire	1 - I think of relationships between what I already know and new things I learn in English.	2 - I use new English words in a sentence so I can remember them.	3 - I connect the sound of a new English word and an image or picture of the word to help me remember the word.	4 - I remember a new English word by making a mental picture of a situation of which the word might be used.	5 - I use rhymes to remember new English word.
Never	4.14%	3.45%	7.59%	12.33%	37.67%
Sometimes	13.79%	24.83%	21.38%	23.29%	30.82%
Often	16.55%	15.17%	10.34%	18.49%	6.85%
Usually	46.90%	40.00%	37.24%	31.51%	17.81%
Always	18.62%	16.55%	23.45%	14.38%	6.85%

Answer to Memory Strategy Questionnaire	6 - I use flashcards to remember new English words.	7 - I physically act out new English words.	8 - I review English lessons often.	9 - I remember new English words or phrases by remembering their location on the page, on the board, or on a street sign.
Never	55.56%	42.36%	16.44%	13.01%
Sometimes	22.92%	25.69%	23.97%	18.49%
Often	9.03%	9.72%	21.92%	13.01%
Usually	6.25%	17.36%	24.66%	35.62%
Always	6.25%	4.86%	13.01%	19.86%

As can be noticed the memory strategy which is always used by the students and has the highest percentage is I connect the sounds of a new English word and an image or picture of the word to help me remember the word (23.45%) followed by I remember new English words or phrases by remembering their location on the page, on the board, or on a street sign (19.86%). These two strategies show how important for the students of Economics is the visual learning style. This can help both teachers and students during the education process.

The memory strategies which are used usually by the students presented from the highest to the lowest are I think of relationships between what I already know and new things I learn in English (46.90%), I use English words in a sentence so I can remember them (40.00%), I connect the sounds of a new English word and an image or picture of the word to help me remember the word (37.34%), I remember new English words or phrases by remembering their location on the page, on the board, or on a street sign (35.62%) followed by I use rhymes to remember new English word (17.81%) and I physically act out new English words (17.36%).

When it comes to the strategies which are used *often* it is interesting to notice that only the strategy *I review English lessons often* exceeds 20% -21.92%. The rest are used within the range from 9.03% to 18.49%.

As far as the memory strategies used *sometimes* are concerned, *I use rhymes to remember new English word* was given 30.82% which means that within this range it is the least often used followed by almost all the rest and their use ranging from 25.69% (*I physically act out new English words*) to 21.38% (*I connect the sounds of a new English word and an image or picture of the word to help me remember the word*). In the case of the strategy *I physically act out new English words*, its highest frequency is *never* and the same goes for *I use flashcards to remember new English words*. The rest of the strategies are used more often-often, usually or always. Only 13.79% of students *sometimes* use the strategy *I think of relationships between what I already know and new things I learn in English*. It seems to be the most popular strategy among the students.

When it comes to the strategies *never* used the two least popular strategies with the highest score in this range are *I use flashcards to remember new words* (55.56%) and *I physically act out new English words* (42.36%) followed by *I use rhymes to remember new English word* (37.67%).

INTERPRETATION OF THE RESULTS AND CONCLUSION

Students at the Faculty of Economics in Kragujevac have shown interesting results in this research considering the use of memory language learning strategies. The vast majority of students are female students, whereas male student make up 20.5 % of the total population which was investigated. The length of official learning of English is 12 years or more and the majority of students have not found it necessary to expand their knowledge in additional lessons or to be informed about their current level of English. Despite the availability of applications to check, improve, learn English, very few students have shown interests to do so. Out of those few, most mainly to learn new vocabulary and / or grammar.

The most significant result seems to be the fact that the language learning strategies are used only to a medium level. When it comes to memory language learning strategies they are one but least frequently used strategies. Only affective strategies are used to an even lesser extent. The most frequently used among the memory strategies are *I think of relationships between what I already know and new things I learn in English, I use English words in a sentence so I can remember them, I connect the sounds of a new English word and an image or picture of the word to help me remember the word and I remember new English words or phrases by remembering their location on the page, on the board, or on a street sign.* The strategies frequently used by the students at the Faculty of Economics in Kragujevac can partly be explained by learning styles (visual and auditory), but what can be important for the teachers to know is that students actively make connections between their previous and newly acquired knowledge so the use of mind maps, graphs and other mental aids which can help make connections would be very useful. Apart from that learning vocabulary by using sentence context can be valuable in the teaching / learning process. The same would apply to grammar rules and learning the language in general.

The memory strategies which are not favourite with the students of Economics are: *I use flashcards to remember new words, I physically act out new English words and I use rhymes to remember new English word* . It seems that students do not consider them valuable and perhaps even consider them typical of children learning English rather than adults.

Limitations and delimitations of the study

The research was performed in quantitative manner. It showed valid results which can be further analyzed by the means of qualitative instruments, open-ended interviews or focus group discussions.

The Conclusion and Further Recommendations

It is clear that the memory language learning strategies are underused by the students of the Faculty of Economics in Kragujevac. It is advisable for the teachers to teach such strategies to students and to adapt their teaching in order to make use of the strategies already used in order to make learning more effective.

REFERENCES

- Arellano Corpas D, (2017). Memory learning strategies in English as a foreign language in vocational studies. *Tendencias Pedagogicas*, 29, 229-248
- Bremner, S. (1999). Language learning strategies and language proficiency: Investigating the relationship in Hong Kong. *Canadian Modern Language Review*, 55(4), 490-514.
- Carton A. S. (1966). *The Method of Inference in Foreign Language Study*. City University of New York. Division of Teacher Education. City University of New York. Research Foundation
- Cohen, A. (1990). *Language learning: Insights for learner, teachers and researchers*. New York. Newbury House.
- Council of Europe (2001). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Faerch, C. and G. Kasper (1983). *Strategies in Interlanguage Communication*. London: Longman.
- McDonough, K. 2006. Responses to recasts: Repetitions, primed production, and linguistic development. *Language Learning*, 693-720. Blackwell Publishing Inc.
- Oxford, R.L. (1990) *Language learning strategies: What every teacher should know*. New York: Newbury House / Harper and Row.
- Oxford, R.L. 2001. "Language Learning Strategies" in Carter, R. and Nunan, D. (eds.) *The Cambridge Guide to Teaching English to Speakers of Other Languages*. Cambridge: Cambridge University Press

-
- Richards, J and John Platt (1992). *Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics*. Essex: Longman.
- Rubin, J. 1975. What the "Good Language Learner" can teach us. *TESOL Quarterly* 9/1: 41-51. TESOL International Association.
- Stern, H. H. (1975). *Issues and Options in Language Teaching*. Oxford: OUP.
- Su, M. (2005). A study of EFL technological and vocational college students' language learning strategies and their self-perceived English proficiency. *Electronic Journal of Foreign Language Teaching*, 2(1), 44-56.
- Wenden, A. and Rubin, J. 1987. *Learner strategies in language learning*. Prentice Hall International.
- Zare, P., Nooreen, N. (2010). An Investigation into language Learning strategy use and gender among Iranian undergraduate language learners. *World Applied Sciences Journal*, 11 (10): 1238- 1247.

*Резиме***КОРИШЋЕЊЕ СТРАТЕГИЈЕ ПАМЋЕЊА У УЧЕЊУ
ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА КОД СТУДЕНАТА ЕКОНОМСКОГ
ФАКУЛТЕТА У КРАГУЈЕВЦУ**

Циљ овог рада је истраживање учесталости и употребе стратегија учења језика на универзитетском нивоу. Имајући у виду да је квалитет учења енглеског језика на универзитетском нивоу важан студентим због њиховог професионалног живота у којем се од њих очекује да користе енглески, као и да примењују стратегије учења језика како би постали они који се баве доживотним образовањем, подузели смо истраживање стратегија учења на популацији студената Економског факултета, Универзитета у Крагујевцу. Вредност резултата овог истраживања састоји се у томе да се баца светло на ниов и врсту стратегија учења страног језика које се користе на универзитетском нивоу. Ова сазнања могу да помогну студентима и њиховим професорима да користе / науче како да се користи енглески језик на учнковитији начин како би студенти унапредили своја знања бавећи се својим професијама у будућности.

Кључне речи: стратегије учења језика, ИСУЈ, енглески језик, студенти факултета, квантитативно истраживање

SPECIFICITY, DEFINITENESS, AND L2 ARTICLE PRODUCTION IN THE L1 SERBIAN /L2 ENGLISH LINGUISTIC ENVIRONMENT¹

Марта Величковић*

Since little research exists on English L2 article production in the Serbian linguistic environment, the goal of this descriptive study was to identify any trends in L2 article production, as they pertain to definiteness and specificity (following Ionin et al., 2004). In order to measure this production, four contexts were defined based on the following two semantic features: [±specific] and [±definite]. Considering that Serbian is a language with no article system, and a language that codes specificity (Trenkic 2002, 2004), unlike English which codes definiteness, combinations of these features should indicate particular contexts that may not only identify any possible patterns in the L2 article production of this segment of the population, but also prove useful as a foundation for further research, and the study of the effects that information of this kind could have on L2 instruction. Based on the findings of previous research, most article substitution and article omission errors are expected in the [+definite, -specific] and [-definite, +specific] contexts. The current results indicated that the sample of participants has a strong tendency of overusing the definite article with indefinites, and to a lesser extent the indefinite article with definites. Furthermore, some unexpected fluctuations were noted in the [+definite +specific] and [-definite -specific] contexts, indicating that the participants have not yet consistently adopted either the category definiteness or specificity.

¹ Prepared as a part of the project Modern Trends in Researching English Linguistics and Anglophone Literature and Culture, conducted at the University of Niš – Faculty of Philosophy (No. 183/1-16-1-01).

An earlier version of this paper was presented at the conference *Language, Linguistics, Context* held in April 2019 at the Faculty of Philosophy, University of Nis.

* Департман за англистику, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу

Key words: specificity, definiteness, the article system of the English language, L1 Serbian.

1. INTRODUCTION

L2 article production is a topic that has not received much attention in the Serbian linguistic environment (a noteworthy exception is the work done by Trenkic, 2002; 2004; 2007; 2009). Yet, due to both article omission and article substitution, which persist to higher levels of proficiency among the L1 Serbian/L2 English population, their L2 article production is a topic that warrants further study. One of the idiosyncrasies regarding the grammatical category of the article system is that it is not to be found in all the languages of the world. One such language is Serbian, which relies on a system of adjectives, demonstrative pronouns, numerals, etc., to establish the appropriate referential relations.² Another of its idiosyncrasies is that irrespective of whether or not a particular language does have a system of articles, its linguistic units can code either specificity or definiteness. So not only does it not have a grammatical category of articles, but Serbian is also said to code specificity. On the other hand, the English language not only contains a three-article grammatical category, but it also codes definiteness. Thus, there are some concerns about the Serbian L2-learners' ability to acquire the semantic feature that is not present in their L1, which could account for the recurring article omission and article substitution. The possibility of isolating and combining the [$\pm$ specific] and the [$\pm$ definite] feature provides us with a suitable framework for the systematic analysis of the L2 article production of the target population. The identification of problem areas for this population may have a positive effect on the specific type of instruction designed for it, resulting in an improvement in L2 article production.

2. THEORETICAL BACKGROUND

The theoretical framework for the current study was outlined by Ionin (2003a; 2003b; 2003c; 2004; 2008a; 2008b; Ionin & Montrul 2009), and is based on specificity and definiteness as they pertain to languages with and without

² For a more detailed side-by-side comparison of the English article system and the proposed counterparts in the Serbian language see Djordjevic (1989).

articles. The relationship between the two categories is a complex one. A working definition of specificity in this framework is that it is a discourse-related category related to the knowledge or the mind state only of the speaker. This account is based on Fodor and Sag's (1982) view of specificity, which includes 'speaker intent to refer', in addition to the mere existential presupposition that was originally the predominant feature of specificity. In other words, if a determiner phrase (DP) has the feature [+specific], then the speaker intends to refer to a unique entity in the set denoted by the noun phrase (NP), in the sense that s/he considers this entity to possess some noteworthy property relevant to the ongoing discourse.

Although definiteness is also a discourse-related category, its defining feature is that it reflects the state of knowledge of both the speaker and the hearer. Thus, if a (DP) has the feature [+definite], then both the speaker and hearer presuppose the existence of a unique entity in the set denoted by the NP.

In the English language, the definite article *the* and the indefinite article *a*, are used in [+definite] and [-definite] contexts, respectively. Specificity does not play a role in the English language article system, with the exception that some authors consider the possibility of there being a colloquial marker of specificity in English, the demonstrative determiner *this*, but only in indefinite contexts. The following illustrative examples were taken from Lyons (1999:176, ex. 51):

a. Peter intends to marry *a*/*this* merchant banker – even though he doesn't get on at all with her.

b. Peter intends to marry *a*/??*this* merchant banker – though he hasn't met one yet.

In addition to the differences that exist between specificity and definiteness, is not always the case that the [+definite] feature will necessarily require the use of the definite article each time. In the following example taken from Ionin et al. (2004: 10), it is clear that the use of *the* is warranted despite the fact that the aforementioned feature cannot be ascribed to either of the referents in question. It would seem that the noteworthiness that is associated with specificity in this instance warrants the use of *the*. The authors indicate that this is an example of the attributive/referential use of the definite article, respectively, as described by Donnellan (1966):

a. I'd like to talk to *the* winner of today's race – she is my best friend!

b. I'd like to talk to *the* winner of today's race – whoever that is; I'm writing a story about this race for the newspaper.

In example a, the 'noteworthiness' condition is satisfied by the additional feature ascribed to the referent in question, leading the authors to conclude that specificity is independent of definiteness.

The basis of Ionin's theoretical account of L2 article production in light of specificity and definiteness is her proposed theory on the Article Choice Parameter and the Fluctuation Hypothesis (2003a; 2004). The Article Choice Parameter is said to have two settings, definiteness and specificity, and only one of these settings is selected based on the speaker's L1. The author further indicates that this is rendered possible due to the fact that all learners have complete access to Universal Grammar, and thus to both settings for the Article Choice Parameter. During the process of L2 article acquisition, if the settings of the NNSs' L1 and L2 do not coincide, fluctuation is evident in their L2 production, where the same article can be used in both definite and indefinite contexts. A case in point would be the following two items taken from the questionnaire developed by Ionin et al. (2004: 42), where the indefinite article was used excessively instead of the definite one:

(28) [+definite, +specific]

Meeting in a park

Andrew: Hi, Nora. What are you doing here in Chicago? Are you here for work?

Nora: No, for family reasons. I am visiting (the, a, --) father of my fiancé – he is really nice, and he is paying for our wedding!

(29) [+definite, -specific]

Phone conversation

Mathilda: Hi, Sam. Is your roommate Lewis there?

Sam: No, he went to San Francisco for this week-end.

Mathilda: I see. I really need to talk to him – how can I reach him in San Francisco?

Sam: I don't know. He is staying with (a, the, --) mother of his best friend – I'm afraid I don't know who she is, and I don't have her phone number.

Examples of the overuse of the definite article with indefinites are illustrated in the following examples, taken from the same source (ibid, 49):

(32) a. [-definite, +specific]

I am visiting (a, the, --) friend from college – his name is Sam Bolton, and he lives in Cambridge now.

b. [-definite, -specific]

He is staying with (a, the, --) friend – but I have no idea who that is.

Until the settings of the parameters are reset so that they accurately reflect the settings of the targeted L2, the NNSs will fluctuate between definiteness and specificity. When there is a direct overlap between the settings of their L1 and L2, the chance of errors occurring decreases.

In her work, Ionin et al. (ibid) focused on NNSs whose L1 did contain the category of articles (primarily speakers of Spanish or Korean), with the expectation that they would transfer the category coded in their L1 into their L2 article production. In the case of NNSs whose L1 did not contain the category of articles (such as Russian), the author wanted to determine which parameter setting they would opt for in their L2 article production, and if they would do so consistently, i.e. whether their L2 would show signs of fluctuation. The results indicated that the participants whose L1 did contain a category of articles showed signs of more accurate L2 article production, but one segment of this population showed behavior that was similar to that of the participants whose L1 did not contain the category of articles. To further analyze this issue, Ionin et al. (ibid) were motivated to use the two semantic features, [+specific] and [+definite], to investigate L2 article production in specially designed contexts. This provided a suitable framework for the systematic study of L2 article production. Certain trends in L2 article production were expected, such as using *the* with specific definites, and *a* with non-specific indefinites, to mimic native-like proficiency. Furthermore, contexts predicted to be most challenging for the studied groups of NNSs had the following combination of features: [+definite, -specific] and [-definite, +specific].

Ionin et al. (ibid) noted that participants whose L1 had no category of articles (Russian) and those whose L2 did (Korean) overused *the* in contexts marked by the feature [+specific] more than with [-specific], and overused *a* more in contexts marked by the [-specific] feature than with [+specific]. At the same time correct use of *the* was noted in the [+definite, +specific] context.

This information is presented in table form (Table 1).

Table 1. An overview of the four contexts and the expected article production

	+definite (target <i>the</i>)	-definite (target <i>a</i>)
+specific	Correct use of <i>the</i>	Overuse of <i>the</i>
-specific	Overuse of <i>a</i>	Correct use of <i>a</i>

Source: Ionin et al., 2004

Based on the aforementioned, the aim of the current study is to determine the L2 article production of a group of L1 Serbian/L2 English learners at the tertiary level in the four contexts obtained by combining the features[±specific] and [±definite]. The research question was defined as follows:

Will an overuse of the definite article be found for the [-definite, +specific] context, and the indefinite article for the [+definite, -specific] context, or in other words, will there be an overuse of *the* with indefinites and overuse of *a* with definites?

3. THE STUDY

The participants

The sample of participants included university level students majoring in various subjects at the University of Nis. The total number of participants was N=89, of which N=31 were English language majors and N=58 were non-English language majors.

The measuring instrument

The participants were asked to complete a single questionnaire, as designed by Ionin, Ko & Wexler (2004), in the form of a forced-choice elicitation task. The instrument consisted of 40 items specifically designed to accommodate the [±specific] and [±definite] features: 12 [+specific +definite] items, 8 [+specific -definite] items, 8 [-specific +definite] items, and 12 [-specific -definite] items.

Each item was presented in the form a dialogue, and there was one blank each which required the use of either the definite article, the indefinite article, or the zero article.

The participants completed the questionnaire during their regular tutorials with their respective instructors. All the data were coded as input for the SPSS program. In addition to coding the responses the participants provided for each item (correct, and type of incorrect response), four additional 'dimensions' were calculated to keep track of the participants' L2 article production: a[+specific +definite], [+specific -definite], [-specific +definite], and [-specific -definite] dimension, for each of which the percentage of (in)correct responses was calculated to determine the participants' performance on the L2 article production test.

4. THE RESULTS

Considering that the participants differed based on their choice of study program, the results are first presented for the English language majors, and then for the non-English language majors, even though their results will be discussed as a group.

Table 2. The percentage of provided responses per dimension

	+definite			-definite		
	Correct	Incorrect <i>a</i>	Incorrect <i>zero</i>	Correct	Incorrect <i>the</i>	Incorrect <i>zero</i>
+specific	(n=356) 95.7%	(n=15) 4.0%	(n=1) 0.3%	(n=217) 87.9%	(n=27) 10.9%	(n=0) 0%
-specific	(n=233) 94%	(n=12) 4.8%	(n=3) 1.2%	(n=392) 98.7%	(n=5) 1.3%	(n=0) 0%

As seen from Table 2, for the dimension [+definite +specific], the overall percentage of correct responses (the definite article) is 95.7%. The most frequently made mistake is the use of the indefinite article with definites, which accounts for 4% of all the responses. For the dimension [+definite -specific], the correct response of the definite article was provided in 94% of all instances. The most frequently made mistake was the use of the indefinite article, 4.8% of the responses. For the dimension [-definite +specific], the

correct response (the indefinite article) was provided 87.9% of the time, while the definite article was incorrectly used 10.9% of the time. And for the [-definite -specific] dimension, the correct response of the indefinite article occurred in 97.2% of all instances, while the definite article was incorrectly used in 1.3% of the responses.

Table 3. The percentage of incorrect responses provided for each of the four dimensions

	+definite		-definite	
	Incorrect <i>a</i>	Incorrect <i>zero</i>	Incorrect <i>the</i>	Incorrect <i>zero</i>
+specific	(n=16) 22.5%	(n=1) 1.4%	(n=28) 39.4%	(n=0) 0%
-specific	(n=12) 16.9%	(n=3) 4.2%	(n=11) 15.5%	(n=0) 0%

Of all the incorrect responses provided, 39.4% were overuse of *the* in the [-definite +specific] dimension, and 22.5% were overuse of *a* in the [+definite +specific] dimension. The two following highest percentages of incorrect responses were recorded in the [-definite -specific] dimension (overuse of *the* with 15.5%), and in the [+definite -specific] dimension, 16.9% (overuse of *a*).

The remaining set of results are provided for the group of non-English language majors.

Table 4. The percentage of correct responses per dimension

	+definite			-definite		
	Correct	Incorrect <i>a</i>	Incorrect <i>zero</i>	Correct	Incorrect <i>the</i>	Incorrect <i>zero</i>
+specific	(n=356) 57.4%	(n=158) 25.48%	(n=106) 17.1%	(n=242) 59.6%	(n=94) 23.15%	(n=70) 17.24%
-specific	(n=247) 57.31%	(n=83) 19.26%	(n=101) 23.43%	(n=466) 67.54%	(n=138) 20%	(n=86) 12.5%

Of all the responses provided in the [+definite +specific] dimension, 57.4% were correct (the definite article), while the indefinite article was incorrectly

used in 25.48% of the responses. In the [+definite -specific] dimension, 57.31% of all the answers were correct (the definite article), the zero article was incorrectly used in 23.43% of the responses, and the indefinite article in 19.26%. In the [-definite +specific] dimension, the correct response (the indefinite article) was provided in 59.6% of all instances, while the definite article was incorrectly used 23.15% of the time, and the zero article 17.24%. And for the [-definite -specific] dimension, the correct response of the indefinite article was used 67.54% of the time, followed by the incorrectly used definite article with 20%, and the incorrectly used zero article with 12.5%.

Table 5. The percentage of incorrect responses for each of the four dimensions

	+definite		-definite	
	Incorrect <i>a</i>	Incorrect <i>zero</i>	Incorrect <i>the</i>	Incorrect <i>zero</i>
+specific	(n=158) 16.99%	(n=106) 11.4%	(n=99) 10.6%	(n=70) 7.5%
-specific	(n=83) 8.92%	(n=101) 10.86%	(n=227) 24.44%	(n=86) 9.24%

Of all the incorrect responses provided, 24.44% were made up of the incorrect use of *the* in the [-definite -specific] dimension, followed by 16.99% of the use of *a* in the [+definite +specific] dimension, i.e. overuse of the definite article with indefinites and the indefinite article with definites, respectively. The two following highest percentages of incorrect responses were recorded for the zero article in the [+definite +specific] and [+definite -specific] dimension, with 11.4% and 10.86% respectively.

5. DISCUSSION

In accordance with the research question, the aim of the study was to determine whether the sample of L1 Serbian/L2 English speakers will overuse *the* with indefinites and overuse *a* with definites.

In the case of the English language majors, overuse of the definite article was noted with indefinites (in the [-definite +specific] dimension), at a rate of almost 40%. However, overuse of the indefinite article with definites in the [+definite -specific] dimension was noted to a much lesser extent, at

approximately 5%. Furthermore, overuse of the indefinite article, at a rate of one-fifth of the responses was noted in the [+definite +specific] dimension, which was not expected.

The trend of the results recorded for the non-English language majors was to an extent similar. Overuse of the definite article was noted with indefinites, but not in the [-definite +specific] dimension as was expected, but instead in the [-definite -specific] dimension. This overuse also comes at a lower rate than that of the English-language majors, with almost one-fourth of the responses. Overuse of the indefinite article with definites was also noted, once again not in the [+definite -specific] dimension as expected, but instead in the [+definite +specific] dimension, at a rate of less than one-fifth of the responses. The rate of incorrect responses for this segment of the L1 Serbian/L2 English population was not highest in the expected dimensions of [+definite -specific] and [-definite +specific], where the rate of incorrect use of the zero article and of the definite article is roughly one-tenth of the responses, respectively.

Viewed merely along the lines of definiteness vs specificity, and our sample as a group, the research question can be said to have been answered in part in the affirmative, in the sense that the participants tended more toward over using *the* with indefinites (one half of the incorrect responses in the [-definite +specific] category, and 40% in the [-definite -specific] category) than toward using *a* with definites (also roughly 40% in the [+definite +specific] category, and one-fourth of the responses in the [+definite -specific] category). Viewed on a more in-depth scale, the dimensions where the features of [±specific] and [±definite] did not align, the results did not conform to the initial expectations. This segment of the L1 Serbian/L2 English population performed unexpectedly poorly in the [+definite +specific] dimension, as in the [-definite -specific] dimension, with a high rate of errors of almost 40%. If we were to refer back to the initial definitions provided for definiteness and specificity, uniqueness and noteworthiness, it was expected that if these two criteria were (not) met at the same time, the use of the correct article would be expected.

However, these results indicate that the studied segment of the L1 Serbian/L2 English population are following what Ionin et al. (2004) refer to as the ‘miscellaneous pattern’ of article production, as opposed to a ‘definiteness pattern’ or ‘specificity pattern’. They therefore offer evidence in favor of the Fluctuation Hypothesis, indicating a lack of consistency on the part of the participants in adhering to either specificity or definiteness in L2 article production. The excessive fluctuation could not be ascribed to mere L1 transfer,

due to the aforementioned lack of consistency. If these NNSs in fact did not have access to Universal Grammar, they would be denied access to the semantic feature of definiteness and thus non-random errors could be expected (Ionin & Montrul, 2009). The data compiled as part of this study seems to support the claim in favor of Universal Grammar.

Of the four studied dimensions, the one that this group of participants struggled with the most was the [-definite +specific] dimension, where they exhibited a high rate of overuse of the definite article (one half of the incorrect response). A possible explanation for the overuse of *the* with indefinites was proposed by Ko et al. (2007). They cited that in the English language, more often than not definite noun phrases can be found which can be described as more likely having the [+specific] rather than the [-specific] feature. This led to the conclusion that NNSs find it easier to respond to specificity, and do so better than to definiteness. Also, specificity, in comparison to definiteness, is possibly a more basic feature, that is, specificity appears to crosscut definiteness. This could be relevant for the L1 Serbian/L2 English population. Frequency of occurrence as one of the key features of article production was also pointed out by Master (1997), who cited that the most frequently used article in the English language is precisely the zero article, and that one of the ensuing results is that NNSs come across it more frequently than they do the other articles, which results in their acquiring it first, and could account for perceived article omission. Thus, the linguistic environment itself could prove the deciding factor for setting the parameter value to specificity or definiteness, which could account for L2 article production in contexts where the L1 does not code definiteness (Ionin et al. 2008b). They determined that NNSs should look for the so-called 'triggers' in the L2 which would help them correctly determine the meaning of the English articles, which are mostly discourse-based. What this group of learners need to determine is whether the definite article is used only as an indication of uniqueness from the viewpoint of both interlocutors, or whether it is an indicator of a particular feature which is considered relevant by the speaker.

6. CONCLUSION AND IMPLICATIONS FOR FURTHER STUDY

Based on the aforementioned, we can conclude that even at the tertiary level of education, improvements in L2 article production are still required, due to the persistent article substitution errors recorded in this study. The implications for the L2 article instruction process are the following. Initially, the assumption may have been that only two of the categories needed to be specifically and systematically explained in the EFL/ESL classroom: the [+definite -specific] and the [-definite +specific]. At this point, it would seem unwise to reduce the L2 learners' exposure to only two of the four contexts. Examples of all four should be presented consistently, with clear explanations which would include reference to both uniqueness and noteworthiness.

Since this segment of the L1 Serbian/L2 English population was viewed as a whole in this study, further research should analyze the specific differences between the two subgroups of participants and check for any possible statistically significant differences between the two in terms of L2 article production, based on their performance in the four isolated dimensions. Furthermore, additional analyses should include other variables, such as perhaps age of exposure or length of exposure to the English language, as well as any possible correlation between the participants' levels of proficiency and L2 article production.

REFERENCES

- Djordjevic, R. (1989). *Engleski i srpskohrvatski jezik: kontrastivna gramatika imenicke grupe*. Beograd: Naucna knjiga.
- Donnellan, K. S. (1966). Reference and definite descriptions. *Philosophical review* 75, 281-304.
- Fodor, J. & Sag, I. (1982). Referential and Quantificational Indefinites. *Linguistics and Philosophy* 5, 355-398.
- Ionin, T. & Montrul, S. (2009). Article use and generic reference: parallels between L1- and L2-acquisition. In Garcia-Mayo, M. & Hawkins, R. (Eds.). *Second language acquisition of articles: empirical findings and theoretical implications* (pp 147-173). Amsterdam: John Benjamins.
- Ionin, T. (2003a). *Article semantics in second language acquisition*. Ph.D. thesis. MIT. Distributed by MIT Working Papers in Linguistics.

- Ionin, T. (2008a). An experimental investigation of the semantics and pragmatics of specificity. In Abner, N. & Bishop, J. (Eds.). *Proceedings of the 27th West Coast Conference on Formal Linguistics* (pp. 229-237). Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project.
- Ionin, T., & Wexler, K. (2003b). The certain uses of the in L2 English. In Liceras, J. M., Zobl, H. & Goodluck, H. (Eds.). *Proceedings of the 6th Generative Approaches to Second Language Acquisition Conference (GASLA 2002)* (pp. 150-160). Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project.
- Ionin, T., Zubizarreta, M. L., & Batista, S. (2008b). Sources of linguistic knowledge in the second language acquisition of English articles. *Lingua* 118(4), 554-576.
- Ionin, T., Ko, H. & Wexler, K. (2003c). Specificity as a grammatical notion: evidence from L2-English article use. In Garding, G. & Tsujimura, M. (Eds.). *WCCFL 22 Proceedings* (pp. 245-258). Somerville, MA: Cascadilla Press.
- Ionin, T., Ko, H. & Wexler, K. (2004). Article semantics in L2 acquisition: the role of specificity. *Language Acquisition* 12(1), 3-69.
- Ko, H., Ionin, T., & Wexler, K. (2007). *Parallels between L2 and L1 acquisition of article semantics*. Ms. Seoul National University, University of Illinois at Urbana Champaign, and MIT.
- Lyons, C. (1999). *Definiteness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Master, P. (1997). The English article system: acquisition, function and pedagogy. *System* 25(2), 215-232.
- Trenkic, D. (2002). Establishing the definiteness status of referents in dialogue (in languages with and without articles). *Working papers in English and Applied Linguistics* 7, 107-131. Cambridge: Research Center for English and Applied Linguistics, University of Cambridge.
- Trenkic, D. (2004). Definiteness in Serbian/Croatian/Bosnian and some implications for the general structure of the nominal phrase. *Lingua* 114, 1401-1427.
- Trenkic, D. (2007). Variability in L2 article production: beyond the representational deficit vs processing constraints debate. *Second Language Research* 23(3), 289-327.
- Trenkic, D. (2009). Accounting for patterns of article omissions and substitutions in second language production. In Hawkins, R. & Mayo, M. P. G. (Eds.). *Second language acquisition of articles: empirical findings and theoretical implications* (pp. 115-143). Amsterdam: John Benjamins.

*Резиме***СПЕЦИФИЦИРАНОСТ, ОДРЕЂЕНОСТ И УПОТРЕБА
ЧЛАНОВА У ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ МЕЂУ СТУДЕНТСКОМ
ПОПУЛАЦИЈОМ ИЗВОРНИХ ГОВОРНИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА**

Како се мали број истраживања може наћи на тему употребе чланова у енглеском језику међу популацијом изворних говорника српског језика, циљ овог дескриптивног истраживања је да се одреде основни обрасци употребе чланова у оквиру категорија одређености и специфицираности (према Ионин ет ал., 2004 интер алиа). Како би се мерила ова употреба, одређенасу четири контекста на основу следећих семантичких одлика: [±специфициран] и [±одређен]. Како српски језик не садржи категорију чланова, и како га одликује специфицираност (Тренкиц 2002, 2004), за разлику од одређености која се кодира у енглеском језику, комбинације ових одлика требало би да одреде контексте у којима се могу пратити обрасци употребе чланова, који би могли бити основ за даља истраживања као и за процену ефекта које оваква сазнања могу имати на наставни процес. На основу резултата из претходних истраживања, већина случајева употребе погрешног члана или изостављања члана очекују се у [+одређен, -специфициран] и [-одређен, +специфициран] контекстима. Садашњи резултати указују на то да се у овој популацији јавља тенденција ка прекомерној употреби одређеног члана у неодређеним контекстима, и у нешто мањој мери употреба неодређеног члана у одређеним контекстима. Такође, уочене су и неке неочекиване флукуације у [+одређен +специфициран] анд [-одређен -специфициран] контекстима, што указује на то да испитаници нису у потпуности прихватили ни одређеност ни специфицираност као одредницу за употребу чланова.

Кључне речи: специфицираност, одређеност, систем чланова енглеског језика, изворни говорници српског језика